

Második rész

TERMÉSZETI ÖVEZETEK

A természeti övezetek alkotják a Balkán-félsziget nagy földrajzi egységeit. Számon tartjuk a kisebb, zsupának nevezett egységeket is, amelyekkel ebben a részben nem foglalkozunk.

A természeti egységek lehatárolásánál különböző tényezők hatnak. Első helyen – mint azt már az előző oldalakon is láthattuk – a morfológiai sajátosságok állnak, melyek a természeti övezetek jellegzetes vonásait alakítják. Az egyes övezetek morfológiai fejlődésében megfigyelhető eltérések változatos tájak kialakulását eredményezik. Ehhez társulnak még az éghajlati és biológiai tényezők, elsősorban a növényzet. Kétségtelen, hogy az éghajlati és biológiai sajátosságok kialakulására a morfológiai tényező is hatással van. A görög-égyei és a szárazföldi tömb vidékén az éghajlati és biológiai típusok egybeesnek a morfológiai egységekkel. Viszont más természeti egységek, mint a Morava–vardári-völgyek, a Marica folyó völgye, a dinári vagy pindoszi terület nem tartoznak kizárólag egy éghajlati és biológiai típushoz. A nagy természeti tájak kisebb, másodlagos egységekre történő felosztásánál figyelembe kell vennünk az éghajlati és biológiai sajátosságokat és különbségeket. A kirívó esetektől eltekintve az éghajlati és biológiai különbözőségek legalább annyira segítségünkre lehetnek a természeti övezetek határainak megállapításakor, mint a morfológiai eltérések.

Számos területi egység csak az ember tevékenysége, a történelmi események és a civilizációs hatások eredményeképpen vált egységgé, jóllehet morfológiai sajátosságai erre eleve elrendelték, de ez a tény nem volt elégséges. Az emberi társadalmak a földrajzi környezethez idomulnak. Felnevelik a természet által elhintett magokat. Jó néhány természeti övezetben kialakul a csak rá jellemző sajátos életmód, amelyhez sajátos szokások, vélekedések és cselekedetek társulnak, amelyek eltérnek a szomszédos vidékeken tapasztalhatóktól. A Balkán-félsziget számos zsupájában megfigyelhető az etnikai és társadalmi differenciálódás, ami itt élesebben mutatható ki, mint a Nyugat-Európa nagy természeti övezeteiben tapasztaltak. A zsupák etnikai, társadalmi és morfológiai szempontból is egységeket képeznek, amelyekben a patriarchátus rendszerében élő lakosság is egységes. A zsupákkal ellentétben a Balkán-félsziget természeti övezetei etnikai és történelmi tekintetben nem alkotnak olyan egységeket, mint morfológiai szempontból. Ennek számos oka van. Az övezetek lakossága többnyire különböző eredetű, és ez már eleve nehezíti az egységesítést. Emellett a Balkán-félsziget történelmi fejlődése diszkontinuus. A félszigetet benépesítő lakosság a középkor folyamán a különböző természeti övezetekben kezdte államának kiépítését: részben sikerült nemzeti élete, életmódja és történelme lenyomatát hagyni a vidéken. A folyamat a török hódítások kezdetekor megszakadt. A török évszázados uralma alatt a balkáni népek nem hagyhatták kezük munkájának olyan félreismerhetetlen nyomát a tájon, mint Közép- és Nyugat-Európa népei. Azonos természeti övezetet elfoglaló különböző civilizációk eltérő hatást válthattak ki ugyanazon nép

csoportjainál. Csak néhány példát sorolunk fel magyarázatként. A Marica folyó völgyét bolgárok, törökök és görögök lakják. Huzamosabb ideig egyik államhoz sem tartozott a vidék: váltotta egymást a bizánci, bolgár, török hatalom, majd újból a bolgár és a görög. Ennek ellenére a bizánci civilizáció uralkodott a völgy egészében, ugyanakkor a medence szélén található katlanok a patriarchális rendszer hatása alatt voltak. Habár a Morava–vardári-völgy etnikailag egységesebb képet mutat, mégis elkülöníthetőek a régi balkáni civilizációk vidékei és a patriarchális rendszer nyomait viselő területek. A Dinári-hegység kevesebb eltérést mutat.

A Balkán-félsziget nagy természeti övezetei általában véve nem felelnek meg a történeti és társadalmi egységeknek, mint ahogyan azt Nyugat-Európában megfigyelhetjük. A természeti övezeteket morfológiai sajátosságaik alapján különíthetőek el ésszerűen, amit időnként etnográfiai és történelmi tényekkel is alátámaszthatók.

Először két nagy természeti övezet kell kiemelnünk, melyet a legkorábbi leírók is megfigyeltek: ez az *Égei övezet* és a *szárazföldi tömb*. A Balkán-félsziget északon rendkívül széles, délen összeszűkül, különösen a Szaloniki- és Artai-öböltől délre. Ez az összeszűkülés a félsziget tagoltságának azonnal szembeötlő tulajdonsága. Az Arta–Szaloniki vonaltól északra található vidékek a szárazföldi tömbhöz, az ettől délre fekvők az Égei övezetbe tartoznak, amihez még a keleti-égei vagy trák–macedón tenger mellék kapcsolódik.

Ötödik fejezet

ÉGEI KÖRZET

A Hellén övezet és a trák–macedón tengermellék

Az Égei övezet a Földön egyedülálló, rendkívüli tagoltságával tűnik ki. *Égei tagoltság*nak nevezhetjük. Leírását többször elvégezték. A földrajzi, történelmi és régészeti munkák tömege említi az égei partszakasz tagoltságának hatását a görög éghajlatra, a hellén lakosság sokféleségének és egyediségének kiváltóját látva benne. Vizsgálatunk szempontjából elégséges az égei partszakasz tagoltságának két sajátosságát kiemelni.

A morfológiai sajátosságok mindegyike: a szigetvilág, az öblök és csatornák északnyugat–délkelet irányúak: Kis-Ázsia felé nyitottak, ezzel szemben az öblök gyakran magas és átjárhatatlan hegyekkel zárulnak. Az Égei övezet tehát tulajdonképpen nyitott az Égei-tenger és Kis-Ázsia felé: hátat fordít a szárazföldi tömbnek. Ezenkívül a Vólosi-, Halkisi-, Pireuszi- és más öblök egymástól is hegyekkel elválasztott kisebb természeti övezetek. A közelmúltig csak tengeri úton tartották a kapcsolatot egymással. A morfológiai tulajdonságok legkifejezettebben a hellén részeken voltak tapasztalhatók, melyek a Peloponnészoszi-félszigetet, a régi Hellászt és Thesszáliát – Euboia (Évia) szigetével – foglalták magukba. Habár a macedón tengerpart és Trákia az Égei övezet morfológiai tulajdonságaival ékeskednek, széles, öblökben végződő völgyeikkel kapcsolódnak a szárazföldi tömbhöz. A Trák–macedón övezetek égei-tengeri és szárazföldi, kettős kapcsolódásuk folytán érzékelhetően különböznek a Hellén övezetektől.

A felszint alkotó sziklák, és a köztük található termékeny föld szerkezete változatos képet mutat az Égei övezet egészében. A mészkő előfordulása gyakoribb a Jón-tenger vidékén, mint a trák–macedón területeken. Szerkezete legfőképp metamorf kristályos pala és az ugyancsak metamorf mészkő interkalációja. Mindamellett a Peloponnészoszi-szigeten és a tengermellék nyugati részén a rétegek iránya gyakorlatilag megegyezik a part irányával. Ennek eredményeként a partvonal zártabb és lánchegyei sűrűbben követik egymást: a karszt tulajdonságaival rendelkeznek. Medencéi elszigeteltebbek egymástól és a tengertől, mint a görög tengerpart keleti részén található völgykatlanok. A jón vidék mészköve vékonyabb és szennyezettebb a dalmát partot felépítő dinári karszt mészkövéénél. A hellén karsztjelenségek ezért kevésbé fejlettek a dinári karsztban megfigyelhetőknél.

Továbbá jelentős különbségek mutatkoznak az Égei és Trák–macedón övezet termőtalajait felépítő anyagok sorrendjében is. Az első esetben a termőtalaj zöme *terra rossa* (vörös föld) és más, a sziklák mállásával keletkező agyagból épül fel, és a szárazföldi tömbben megfigyelhető talajvastagságnál vékonyabban fordul elő. Csak az öblök mögötti hátsó részeken fedezhető fel itt-ott folyóhordalék, homok, agyag és ezek keveréke, ami a régi tavakban ülepedett le. A Thesszáliai medencékben a felhalmozott

anyagok minden típusa megőrződött, különösen Trikala-, Larisa-medencéiben, valamint az Olimposztól keletre található Litohora és Kateríni környékén. A homok és a tavi agyag az uralkodó a vidéken, valamint az édesvízi mészkő és a különösen vastag rétegben található nagy szemű murva és folyóvízi konglomerátum, mely akár a 200 méter vastagságot is elérheti. A Thesszáliai-medencék ilyen módon a trák–macedón tengerparthoz kapcsolódnak, melynek jellemzője a bőségesen felhalmozódott tavi és folyami hordalék, ami a medencék termékenységének egyik fő oka. Más tulajdonságokkal együtt a Trák–macedón-medencék a szárazföldi tömbhöz tartanak.

Az Égei-tengermellék egészére nagy hatással van a mediterrán éghajlat, melynek jól ismert tulajdonságai leginkább a hellén tengermelléken fejtik ki hatásukat. Az éghajlattal szoros kapcsolatban álló növényzet és életmód, azonos vonásokat mutat a Földközi-tenger bármely európai és ázsiai területeivel. A tengermelléktől távolodva, a tengerpart menti hegységek hatására jelentősen megváltoznak az éghajlati és növényzeti sajátosságok: az éghajlat a közép-európaihoz, sőt az alpesihez válik hasonlóvá, és ugyanígy változik a növényzet is. Az Égei-tengermellék az Olimposztól keletre, a Tempa-szurdoktól a Szaloniki-mezőig húzódik, mediterrán macchiákkal (aprólevelű, tüskés cserje) borított, melyek helyenként sűrűk és áthatolhatatlanok. A macchiák között és fölött szőlő és mediterrán gyümölcsök teremnek. Az Olimposz oldalán és a völgyekben felfelé haladva a mediterrán növényzetet egyre inkább lombhullató erdők, majd szórványos tűlevelű erdők váltják fel, feljebb pedig alpesi jellegű hegyi legelők következnek, melyek nyáron is ködbe burkolóznak. A lakosság főfoglalkozása a pásztorkodás, mely a mediterrán életmód helyébe lép. Ugyanakkor a lakosság összetétele is megváltozik: itt már nem görögökkel, hanem aromunokkal találkozunk, akik nyári legeltetésre érkeznek a hegyi legelőkre.

Különbséget tehetünk a Hellén övezet és a trák–macedón tengermellék éghajlata és növényzete között. A Hellén övezetben a nyár folyamán szinte soha sem esik eső, magas a hőmérséklet és nagy a kipárolgás. A kisebb vízhozamú folyók kiszáradnak, a nagyobbak vízszintje lepad. A levegő páratartalma magas, ennek következtében a verejtékezés fokozott, valamint feszült idegállapot és nyugtalanság jelei tapasztalhatók. Tavasszal és ősszel gyakoriak a heves esőzések, de az évszakok egyébként kellemesek, amit télen is tapasztalhatunk, de akkor valamivel hűvösebb van. Egész évben derült az ég. A jobbra nyugodt tenger erőteljes kékséggel jellemezhető. A látóhatáron világosan kirajzolódik a domborzat körvonala, a formák puha és kellemes fénybe süppednek, melynek színe állandóan változik. A nyári páradús hőséggel szemben, ez a látvány nyugtatólag hat az emberre, és valamiféle megbékéléssel, nyájassággal, harmóniával tölti ki lelkét. A trák–macedón tengermelléken a tél sokkal zordabb: a hó és a fagyok nem olyan ritkák, mint a Hellén övezetben; a magas hegyekből lezúduló szelek lökésekben érkeznek; erősek, hidegek, és leginkább a dalmát partok *bórájára* hasonlítanak. A leghidegebb és legismertebb a *vardarac*, amely gyakran fagyot hoz a Szaloniki-öböl partjaira. A telek viszonylag magas páratartalma nehezen elviselhetővé teszi az évszakot. Az égbolt a hideg évszak alatt is gyakran derült. Esetenként előfordul, hogy télből minden átmenet nélkül nyárba fordul az idő. A délnyugati szelek uralkodóak, ami viszonylag magas páratartalmat eredményez. A tengermellék magas hőmérséklete ezért nehezen elviselhető és fojtó. A nyár folyamán, a mediterrán jellegnek ellentmondóan még július–augusztusban is esik egyszer-mászor eső, Szalonikiben magas az esős napok száma (95), az eső mennyisége jelentősnek

is mondható. Amint azt már megjegyeztük, a trák–macedón tenger mellék éghajlata átmenetet képez a szárazföldi és a mediterrán éghajlat között.

A mediterrán növényzet a szárazföldi tömbtől eltérő külsőt kölcsönöz az Égei övezetnek. Hiányoznak a nagy kiterjedésű, magas fákban gazdag erdők; helyettük a macchia és a ritkás bozót, a területet csak részlegesen elborító növényzet honos, de a látvány csak ritkán olyan szomorú és lehangoló, mint az Adriai-tenger partján. Nem találkozhatunk a szárazföldi tömb dús gabonatermő mezőivel. Csak apró, zöld szigetekre emlékeztető foltokat találhatunk, amiket napperzselt sziklás vidék vesz körbe. A mezőcskék gyakran magas hozammal rendelkeznek, főképp, ha vízellátásuk megoldott. Rajtuk gabonafélék és gyümölcsök teremnek, melyek minősége széles skálán mozog. A hegyoldalak, gyakran a medencék mélye is olajfákkal és szőlővel borítottak, mely növények mélyre eresztett gyökereik segítségével nyerik a vizet, elviselhetővé téve számukra a nyári hőséget. Ugyanezt tapasztalhatjuk a mediterrán növényzet más fajainál is: a mély gyökérzet mellett leveleik bőrszerű, fényes borítással védekeznek a túlzott kipárolgás ellen.

A Hellén övezettel ellentétben a trák–macedón tenger melléket bővíző folyók, a Bisztrica, a Vardar, Struma, Meszta öntözik; távolabb tavak vize csillog. A közelmúlt tektonikus mozgásai következtében néhány folyó alsó folyása lépcsőzetes mederben áramlik, vizeséseket előidézve. A legjelentősebb a Vodeni-, a Njeguši- és a Beri-víz-esés. Vízerejük elegendő lenne Manchester összes gyáranak ellátásához. A folyók, de kiváltképp a vizesések környékén található a legtermékenyebb és legfrissebb oázisok. A vidék gabonatermő mezői a thesszáliai gabonamedencékhez hasonlóan tágasak. A medencék mélyen fekvő részei helyenként gyapotmezőkkel (Serez és Tahin környéke), rizsföldekkel (a szaloniki Kampania nyugati fele, és a Serezi-medence mocsaras részei), eperfákkal (Voden környéke), de legfőképp dohányültetvényekkel (Drama, Kavala, Jenidže–Vardar környéke) borítottak. A tenger mellék dombjait és azok oldalait szőlővel ültetik be, amihez ritkán olajfák is társulnak. A borok legbecsültebbjei a Njegušból, Gumendžából és Valandovóból származók. A trák–macedón tenger mellék síkságai a pindoszi és rodopei pásztorok téli legelőiként szolgálnak. Ősszel ereszkednek le a hegyekből a tízezer állatot számláló nyájaikkal, és csak tavasszal indulnak vissza a hegyi legelőkre. Az utóbbi évtizedekben a szláv, aromun és albán pásztorok jelentős számban hagynak fel eredeti foglalkozásukkal, és telepsznek le a tenger melléki falvakban és városokban.

A téli szállásként szolgáló legelőket leszámítva az Égei övezetben nem találkozhatunk tágas legelőkkel és mezőkkel, így a lakosság állattartó tevékenysége nem olyan jelentős, mint a szárazföldi tömb vidékein. A szarvasmarha hiánya szembeötlő. A nagy szarvú ökrök, a szárazföldi tömb jellegzetes teherhordói, melyek az őszi betakarítás alkalmával a szénát és a föld gyümölcseit szállítják, e tájon teljesen hiányoznak. Helyettük az öszvér és szamár vontatta kordé a mindennapos látvány. Az öszvér és szamár par excellence a kisebb terhek szállítására és a rövidebb távok leküzdésére alkalmas állattá lép elő az Égei övezetben.

A Hellén övezetben a földműveléssel kapcsolatos dolgok szokatlanul kicsiny mérete is feltűnhet: ez az eszközökre és állatokra is vonatkozik. Még a falusi életmódot is valamilyen miniatürizáltság, szűkösség jellemzi. A mezőgazdasági termékek és az állattartásból eredő hozamok várható eredménye előre kiszámítható, ezért mindenki tisztában van szomszédai vagyonának értékével és várható nyereségével. Egymást

ellenőrzik, és ahogy az egyes vidékeken honos szólás mondja: egymás hasába látnak ('egymás veséjébe látnak'). A művelhető földterület és a belőle származó termék szűkös voltából adódik az erős konkurencia-harc, amely gyakran elmérgesedik. Az emberek féltékennyé és iriggyé válnak. Ez az Égei övezetben tapasztalható ötlet- és érzelemszegénység szinte a görög lakosság karakterisztikus vonásává léphetne elő, ha nem lenne ott az Égei-tenger a maga megélhetést nyújtó forrásaival: a halászáttal, hajózással, kereskedelemmel, ami új ismereteket, a szellemi látóhatár kitágulását, a szellem és ízlés minőségi javulását eredményezte.

Mivel az Égei övezet legnépesebb etnikumát a görög képezik, akik munkájuk és létük során alakítják a tájat, ezt az övezetet görög vidéknek is nevezhetjük. Az előző oldalakon már kifejtettük, hogy a középkorban az Égei övezetben letelepült szláv törzsek tulajdonképpen teljesen elgörögösödtek; az albán lakosság – mely az utóbbi évszázadban is nagy tömegben érkezett a vidékre – asszimilációja nem öltött ekkora méreteket. Az asszimiláció tényét lehetetlen egyedül a görög lakosság túlsúlyával, vagy a görög civilizáció és egyház hatásával magyarázni, inkább a Görög–égei övezet természete, éghajlata, termékei és főképp életmódja volt döntő hatással: ezekhez alkalmazkodva, a görög életmód is részükké vált. Ezzel ellentétes folyamat játszódott le a szárazföldi tömb területére költöző görög lakosság körében, ők ugyanis elszlávosodtak. A trák–macedón tengerpart e tekintetben kettős jellemzővel bír: görögök és szlávok laknak itt; egyik csoportnak sem sikerült a másikat beolvasztani magába. Az elmúlt évtizedektől kezdve a szlávok egyre nagyobb mértékben özönlenek a városokba, és jelentős részét képezik a lakosságnak.

Következésképp elmondható, Görögország és a trák–macedón tenger mellék szerepe eltérő volt. A hellén civilizáció az Égei övezet déli részein fejlődött ki; innen haladt a trák–macedón tenger mellék mentén, és a hellén gyarmatok irányába is. Ezzel szemben a bizánci civilizáció fellépésének színhelye a trák–macedón tenger mellék, melynek Konstantinápoly és Szaloniki a központja.

Hatodik fejezet

SZÁRAZFÖLDI TÖMB

Keleti vagy Balkáni körzet. – Az Al-Dunai-síkság és a Marica folyó medencéje
Központi vagy Morava–vardári körzet. – Morvai körzet vagy Šumadija. – Központi körzet vagy Raška. – Vardári körzet vagy Macedónia
Pindosz–dinári körzet. – A Dinári körzet, a Planina (hegység), a Zagora (hátság) és a Primorje (tengermellék). – Pindoszi körzet

A mediterrán és eurázsiai éghajlattal jellemezhető Égei körzetbe mélyen behatol a tenger és ez által tengermelléki sajátosságokkal ruházva fel a vidéket. Ezzel szemben a szárazföldi tömb nagyobb területre terjed ki, körzetei zártabbak, éghajlatuk a körülményekhez igazodva kontinentális. Az Adriai- és Fekete-tenger, melyek a szárazföldi tömb határait képezik keleten és nyugaton, sehol sem hatolnak olyan mélyen a szárazföld belsejébe, mint azt az Égei-tenger teszi. Mindkét tengerre jellemző, hogy a Földközi-tenger belső öblei, melyekhez tengerszorosokon keresztül kapcsolódik. A szárazföldi tömb a tengeri utakat kevésbé részesítette előnyben a szárazföldiekkel szemben. Közvetlen kapcsolata a hellén résszel nem volt; a félsziget szerves részét képező körzetek egymástól idegenek maradtak: a félszigeten kívül eső részekkel gyakran gyümölcsözőbb kapcsolataik voltak, mint egymás köztiek. Az elmondottak ellenére a szárazföldi tömb a trák–macedón tengermellék egy részével közvetlen kapcsolatban állt. A szárazföldi tömb egészét szemlélve elmondható, hogy egy zárt, magányos és hallgatag térségről van szó, ahol a külső, elsősorban a tenger felől érkező hatások nehezebben terjednek, mint az Égei körzetben.

A szárazföldi tömböt zömében szerbek és bolgárok lakják, akik magukba olvasztották a Pindosz-hegység lejtőin és hegyláncain élő albánokat, de nem tették meg ugyanezt a félsziget keleti és déli oldalán lakó törökökkel. Az Égei körzettel ellentétben a szárazföldi tömb földművelésre kiválóan alkalmas. Az itt lakó jugoszlávok igazi földművesek, akik ekével szántanak. Táplálkozásuk, lakáskultúrájuk, munkaszokásaik és megélhetési forrásaik teljes egészében megkülönböztetik őket a görög–égei lakosságtól.

A szárazföldi tömb a kapcsolódás és elterjedés, valamint az elszigetelődés és elszakadás korábbi fejezetekben leírt tulajdonságaival maradéktalanul rendelkezik. Az ilyen tulajdonságok alapján három természeti övezetre osztható a tömb:

- a keleti vagy a tulajdonképpeni Balkáni körzetre,
- a központi vagy Morava–vardári körzetre és
- a nyugati vagy Dinári–pindoszi körzetre.

A keleti vagy Balkáni körzet (Al-Dunai-síkság és a Marica folyó medencéje)

Az Al-Dunai-síkságot a szárazföldi tömb többi részétől magas és masszív hegyek – a Kárpátokkal egységes hegyláncot alkotó Stara Planina (Középső-Balkán); délebbre a Marica-medencéje, a Struma és Mesta völgyével közrefogott Rodope-hegység – határolják. A Balkáni körzetek közül a hegyláncok egyedül itt követnek kelet-nyugati irányt. A Balkán-hegység helyzeténél fogva két részre osztja a keleti részeket: a Duna és a Balkán-hegység között fekvő *Al-Dunai-síkságra*, valamint a Balkán-hegység keleti, alacsonyabb területei révén közös kapcsolódási felülettel is rendelkező *Marica völgyére*. Ez utóbbihoz tartoznak a Rodope-hegység északi lankái. A hegység déli lejtőitől nagy kiterjedésű, lakatlan térség választja el a völgyet. Az Al-Dunai-síkság és a Marica völgye közé a *szubbalkáni katlan* ékelődik, melyet északról a Balkán-hegység, délről a Sredna Gora határol. A katlan számos tektonikus eredetű völgyből tevődik össze a Zlatica medencéjétől nyugaton egészen a tengermelléki Burgasig; a szubbalkáni katlan középpontjában a Kazanlik- és Sliven-medencék terülnek el, melyek a legtagasabbak és legtermékenyebbek. A szubbalkáni katlanban a Marica mellékfolyói folynak; gazdasági tekintetben a Szófia–Isztambul vasútvonalra támaszkodik, és valójában a Marica völgyének részét képezi, melytől csak néhány sajátosságban tér el.

Az *Al-Dunai-* vagy *Bolgár-síkság* egységes, egy tömbből álló földrajzi egység. A domborzat és tektonikus szerkezet egyszerűbb és nyilvánvalóbb a szárazföldi tömb más vidékeihez viszonyítva. A morfológiai sajátosságok egységesek, gyakorlatilag szabályszerűek. Ennek következtében egyetlen éghajlati típust tekinthetünk uralkodónak. A gazdálkodás egysége is nyomon követhető: gabonatermő vidék, ahol többnyire búzát vetnek. Lakossága, mely bolgár vagy török, már régóta földműveléssel foglalkozik, a Balkán-félsziget többi részéhez viszonyítva a legnagyobb arányban.

A Középső-Balkán-hegység, akár csak a Balkán-hegység nyugati felének nagy része, kizárólag vörös homokföld, pala és gránit összetételű. Délen hasadékokkal határolt: ennek következtében a Középső-Balkán-hegység délen néhány száz méter magas meredek partban végződik. A felszín hirtelen változása – amely a geológiailag fiatal jelenség – következtében a Balkán-hegység déli oldalán levő, kis folyók rendkívül tevékeny eróziós hatást fejtenek ki, medreik vízesésekkel és zuhatagokkal tarkítottak. A Középső-Balkán hegykoszorújától északra gyűrődéssel keletkezett hegyláncok sora található, melyek az Al-Dunai-síkság felé közeledve egyre alacsonyabbak. A síkság déli peremén, ott, ahol a Balkán-hegységgel találkozik, a gyűrődések váratlanul megszűnnek, ami miatt a Balkán-hegység meredeken emelkedik a síkság fölé, de ez nem vetekszik a hegység déli részén látható, szubbalkáni katlanba zuhanó partokkal. Az északon eltűnő gyűrődések vonala mögött, ahol fiatal epirogenetikus mozgások voltak, kezdődik a kréta és terciér időszak, gyakorlatilag vízszintestől csak kivételes esetekben észak–dél irányban eldőlt, rétegzett szerkezetű Al-Dunai-síkság.

Az Isker szurdokával átmetszett Középső-Balkán hegykoszorúját kivéve minden hegylánc gyűrődéssel keletkezett, melyek közét észak–dél irányú völgyek töltik ki, a dunai vízgyűjtő területének részét képezve. A völgyek bizonyos hányada a síkságot átszelve a vetődések mentén haladnak, ezért völgyük asszimetrikus: jobb oldaluk magasabb a bal oldalnál. A szakadékok ritkák a hegyláncok között is: ha vannak is,

jelentéktelenek, mint az Orhania-medencéje nyugaton, amelyben az Isker mellékfolyója, a Berbeš folyó folyik. A Jantra folyó vízhalózata a legfontosabb és legszerté-ágazóbb a síkságon. Teljesen más jelleget mutatnak a Kelet-Balkán folyói, a Kamčija és Provadija, mert két hosszirányú, kelet–nyugat tájolású, epigenetikus, szurdokos völgyben folynak, és útjuk a Fekete-tengerben ér véget. A Provadija torkolata a mocsaras Devna-tó. Ez csak egy a geológiai és morfológiai sajátosságok sorában, amivel a kelet-bolgár síkság a dél-orosz részekhez kapcsolódik. A Jantra folyótól keletre kevesebb folyó található, amelyek az uralkodó sztyepei éghajlat miatt jelentéktelen vízhozamúak. Ezek a folyóvölgyek osztják a bolgár síkságot zsupákra, melyek itt kevésbé határolhatóak körül, mint barázdált hegylancok esetében.

Az Al-Dunai-síkság túlnyomó része löszsel borított és a Balkán-hegység északi meredélyéig erdőktől mentes. Ez a lösz legnagyobb előfordulási helye a félszigeten. A folyóvölgyek ebbe a löszbe vágódtak be, és a folyóvölgyek oldalainál a lösz alatt a tercierből és mezozoikumból származó rétegek is felfedezhetők. A lösztakaró gyakran tavi hordalékkal fedett teraszokon található, melyek ez okból kifolyólag itt nem játszanak akkora szerepet, mint a Morava–vardári körzetben.

Az Al-Dunai-síkság zömmel földművelésre, magas hozamok elérésére alkalmas vidék, ahol különösen sok búzát, valamivel kevesebb kukoricát termesztenek: ez a félsziget legnagyobb gabonatermő vidéke. A szélsőséges szárazföldi éghajlat következtében az éves hozamok jelentős mértékben ingadoznak. A nyári hőség ideje alatt a mélyvölgyeken kívül elhelyezkedő területek nagy része valósággal felperzselődik: a mezők és a legelők nagyon soványak. A síkság faínségét mi sem jellemzi jobban, mint hogy a falvak nagy része a trágyát tüzelőként hasznosítja. A táj egyhangúságát csak azok a zöld szalagok törik meg, melyek a völgyek mélyén húzódnak, ahol még ilyenkor is van víz. A gyümölcsfák ritkák. A körzet nem büszkélkedhet bányakincsekkel.

Az északi vidékekről dél felé haladva a táj változatossá lesz. A földművelés továbbra is a lakosság fő megélhetési forrása, de egyre gyakrabban találkozhatunk az állattartás nyomaival. A Tarnovo környékiek, kiváltképp Ljeskovec falu lakói a közelmúltig a Balkán-félsziget határain túl is híresek voltak kertészetükről és gyümölcsstermesztésükről. A félsziget nyugati részében a hajdani kertészeket ma helybeliek, vagy bánási és bácskai szerbek váltják fel. Gyümölcsfából egyre több látható. A Középső-Balkán felé haladva az erdők nagyobb kiterjedésűekké válnak. Deliorman körzetében, a Kamčija folyó völgyében a Kelet-Balkánon sűrű erdőbe érhetünk, ahol a sztyepei éghajlat hatására a fák nem nőhetnek magasabbra. A lakosság fő foglalkozásává egyre inkább az állattartás válik, főképp a Balkán központi részén, ahol Vežen, Kadimlja, Jumrukčal és Čafadarica környékén a Balkán nyugati részére emlékeztető legelők találhatóak, melyek a vándorló aromunokat is idevonzzák.

Az Al-Dunai-síkság a félszigeten túlmutató kapcsolataival, történelmi szerepével és etnikai összetételével is különbözik a félsziget más részeitől. Sok esetben pontuszi jellege köszön vissza. A Balkán-félsziget keleti peremén helyezkedik el, nyugatról a magas Kárpát-Balkán-hegyek íve zárja le. Keleti irányban viszont a Duna alsó folyása, Románia, a Fekete-tenger és Dél-Oroszország felé nyitott. A Balkán-hegy szorosain keresztül Trákiába és Konstantinápolyba vezettek az utak. Ez utóbbi földrajzi közelsége nagy hatással volt a síkságon letelepült népekre. Keleti felében a középkor folyamán erős bolgár és szláv elemekből álló állam formálódott. Drstarban (Silstria), Abobában, Preslavban és Tarnovóban a bolgárok székhelyei voltak, ahol várakat

is emeltek. A Balkán-félsziget egyik része sem volt ilyen nagymértékben kitéve az Ázsiából és Dél-Oroszországból érkező turáni népek hatásának.

A Marica folyó medencéje – mely Konstantinápolyig húzódik- amelyet a török hódításig Trákiának neveztek, az Al-Dunai-síkságnál, ha lehet, még teljesebb földrajzi egység, főképp középső és felső vidéke. Ez egy nagy völgy, melyet délen a Rodope-hegység gránitja és palája, északon a Sredna Gora palája és mezozoikus sziklái határolnak. Keleti részére paleogén homokföld, vízszintesen rétegződő márga és mészkő jellemző. A félsziget egyik legrégebbi és legnagyobb kiterjedésű medencéje ez. Talaja csak a legritkább esetben új keletkezésű, zömében a balkáni és rodopei folyók hordaléka. A Balkán-hegységtől délre igazi lösz nem fordul elő. Az éghajlat és a termések változatosabbak az Al-Dunai-síkságénál. A Balkáni-szorosokon vagy Traianus Kapujánál (Ihtimannál) alászállva a Marica völgyébe már Tatar-Pazardžiknál, de még inkább Plovdivnál megfigyelhető a növényzeten a mediterrán éghajlat hatása. A Marica folyó teljes hosszában, valamint mellékágai mentén is a tágas búzamezők, kukorica-, dohány-, paprika- és rizsföldek láthatók. A szőlő a dombok és hegyek oldalán terem. A selyemhernyó-tenyésztéshez szükséges eperfák és más gyümölcsfák is találhatóak.

A medence keleti felében a sztyepei éghajlat uralkodó. Stara Zagora, Jambol, Karnabad és Ajtos környékén a legnagyobb kiterjedésű mezők búzát teremnek: nyáron a keresztbe rakott kék és az aratók nyüzsgése figyelhető meg. A körzet egésze rendkívül termékeny, kivéve a Strandža síkságát és az Ergena folyó völgyét, ahol nyaranta szinte kiszárad a növényzet, A szubbalkáni völgyek sorából kilóg a Kazanlak környéki Tulovói-völgy (Tulovsko Polje), ahol a gazdasági fejlődés oka a rózsaoajat (trandafilovo maslo) adó rózsakertek nagy száma. A Zlatica és Pirdop kicsiny völgyeiben termesztett gyümölcsseivel, elsősorban a szilvával Šumadijára emlékeztet.

A Bolgár-síkságtól a Balkán-hegység, Macedóniától a Rodope választja el a Marica völgyét, amely Konstantinápoly felé viszont nyitott. Ugyancsak nyitott a trák tengerpart irányába, különösen Dedeagač és Enos kikötője felé a Marica Jedren előtt megtett kanyarulata folytán. Az Istrandža-hegy választja el Fekete-tenger partvidéktől, amely kliffjei (sziklafalai) és kisebb tagoltsága miatt nehezen megközelíthető: a Burgasi-öbölnek volt egyedül komolyabb gazdasági jelentősége a körzetben.

A Marica völgyében Bizánc létének első napjaitól a mai bolgár állam megalakulásáig érezhető volt Konstantinápoly uralkodó hatása; hiszen etnikai és történelmi, valamint civilizációs hatások áramlottak Trákiába. A török hódítások kezdetéig vegyes, görög-szláv lakossága volt, melyet a XV. sz. elejétől török szigetek is tarkítottak. A török uralom idején, de különösen 1878 után főképp csifcsikként (török bégek birtokán dolgozó jobbágyok) tömegesen érkeztek földműveléssel foglalkozó bolgárok. Macedóniát kivéve egyetlen olyan körzete sem volt a Balkán-félszigetnek, melyet a régi balkáni, a megváltozott bizánci civilizáció annyira a hatása alá vont volna, mint a Marica körzetét. Nyilvánvaló nyomait könnyen felfedezhetjük a bolgárok lakta városokban és falvakban egyaránt. Annál nagyobb volt meglepetésem, mikor messze nyugaton, Klisura városkájában, a Balkán-hegységtől délre is felfedeztem nyomait. Ez a civilizáció csak kivételes esetben lépi túl a Balkán-hegységet, illetve a Marica és Isker folyók vízválasztóját. Igen éles pszichikai különbség tapasztalható a

Maricai-trákiai- és az Al-dunai-síkságon élő bolgár lakosság között. A Marica völgye igen intenzív ázsiai hatás alatt állt. Érdemes feljegyezni, hogy Jedren és Plovdiv környékén a középkorban feltűnt a patarénusok és bogumilok szektája, mely az Ázsiából érkező örmény telepések által honosodott meg. Innen aztán jelentős mértékben átterjedt a félsziget más részeire, Itáliában és Dél-Franciaországban is gyökeret vert, ez utóbbi helyen albigeneknek hívják őket.

Az Isker felső folyásától és Szófia környékétől a szerb határig terjedő vidék nem sorolható az Al-dunai-síkság vagy a Marica körzetéhez. Északról a Balkán-hegység, délről és nyugatról a Rodope-hegység közé eső terület sajátos földrajzi tulajdonságokkal bír. Gyakorlatilag a terület mértani középpontjában emelkednek az egymást váltó eruptív és mezozoikus rétegekből álló Viskjar és Ljuljin hegyek, kelet–nyugat irányú barázdákkal. A hegyek mindkét felén mészkő karrok sorakoznak: az északiak (Srbenica, Čepan stb.) szélesesek, a déliek (Vlach- vagy Paramun-hegy, Paramunska planina stb.) élesebbek, gyakran metszően élesek. A karrok sorozatait a Nišava (Jerma) folyó és mellékágai tagolják, valamint szakadékokkal, karsztmedencékkel és folyóvölgyekkel vannak elválasztva egymástól: a Trni-medencével (Znepolje), a Kjustendili-medencével (Krajište) és a Perniki-medencével (Grahovo) délen és a Dragoman katlana, a Caribrod hegy mögötti részei, Zabrdja, Visoka és mások északon. A konstantinápolyi út és vasút a Nišava és Isker folyók vízválasztóján halad át. Ez a *šop-vidék*, mely teljesen kopár, csak a völgyek és katlanok mélyét művelik meg, ennek eredménye pedig elhanyagolható. A kifejezetten kiterjedt állattartás kezdetleges maradt. A lakosság kis része a perniki szénbányákban dolgozik. Ezek alapján a félsziget azon vidékeihez tartozik, melyek a megélhetést kevésbé biztosítják. A *šopok* vagy *torlakok* a megélhetést az időszakos vendégmunkákból, a *pečalbak*kból biztosítják; régebben kizárólag Szerbiába, azon belül Šumadijába mentek munkába, ahol később közülük sokan letelepedtek.

Központi vagy Morava–vardári körzet

Ellentétben a keleti vagy Balkáni körzettel, amely inkább Oroszországgal és Kis-Ázsiával áll kapcsolatban és földrajzi fekvésénél fogva szélsőséges területnek tekinthető, a Morava–vardári körzetet szerteágazó kapcsolatok és központi helyzet jellemzik.

Mint ahogy a neve is elárulja, a körzet a félsziget központi részén fekszik, és a Morava és Vardár folyók észak–dél irányú völgyeit foglalja el. Keleten a Kárpát-Balkán hegylánc és a Rodope-, nyugaton a Dinári- és a Pindosz-hegység határolja. A Balkán-félsziget összes hegyrendszere képviselteti magát e területen. Itt érintkeznek és nemritkán összekuszálódnak a Rodope ősmasszívuma és a fiatal, gyűrődéssel keletkezett hegyláncok: a Dinári-, a Pindosz-, Balkán-hegyek, bizonyos értelemben a Kárpátok déli vonulatai, melyek a Vaskapun (Đerdap) átnyúlva a Morava és Timok között Szerbiába torkollnak. Ennek következtében a Központi körzet kőzetei a különböző hegyrendszerek anyagából állnak össze. Változó domborzata leginkább az eltérő korú és jellegű hegységek a morfológiai változatosságának köszönhető. A gyűrődéssel keletkező hegységek ütközésénél, találkozásánál eruptív kőzet megjelenése figyelhető meg: a Dinári-hegyláncok és a Kopaonik között, az Ibar völgyében Novo Brdóig; a

Kárpátok és a Balkán-hegység a Crna Reka-völgyében; a Kriva és Bregalnica folyók völgyében Kumanovo közelében és Kratovo környékén: a hasadékok és erupciós telérek a legértékesebb fémeket tartalmazó lelőhelyek a félszigeten. Bányakincsei kiapadhatatlanok és még nem kellően feltártak.

A gazdaságból származó termékek legalább ennyire széles skálán mozognak. A félsziget egyik pontján sem tapasztalható akkora változatosság, mint ami e helyen a lakosság életmódját és munkaszokásait alakítja. A Morava–vardári-völgy egy egyértelmű, észak-dél irányú metszetet alkot a Balkán félszigeten, Belgrádtól Szalonikiig, a Pannon-medencétől a macedón és trák tengerpartig szelve át a tömböt. Vonzereje a két folyó völgyén túl is érezteti hatását. Szarajevó, Crna Gora keleti területei a két Drin folyó torkolatáig ebbe a bűvkörbe tartoznak. A nyugaton tornyosuló természetes akadályok jelenléte nélkül a körzet kisugárzó és vonzó hatása az Adriai-tengerig éreztetné hatását. A Struma alsó folyása ugyancsak a hatás alatt áll.

A Morava–vardári körzet tájai három természeti körzetbe sorolhatók: a moravai vidék vagy Šumadija a szomszédos területekkel, a központi vidékek vagy Raška, valamint a Vardar vidéke, vagy más néven Macedónia.

A Morava vidéke avagy Šumadija

Ništól, pontosabban a Kopaonik és Jastrebac hegytől északra található a természeti egységet képező Észak-Szerbia. A közepén elhelyezkedő tájról a Šumadija nevet adhatjuk a vidéknek, mely a XIX. sz.-ban rendkívül fontos történelmi küldetést töltött be.

A terület délről észak felé dőlt felület, mely a Száva és Duna partjain javarészt 20-50 méter magas fallal vagy dombokkal végződik: a folyók túlsó partja alacsony és gyakran mocsaras. Šumadija a Pannon-síkság új keletű tavának peremrésze volt, ezért itt lépcsőzetesen egymás alatt elhelyezkedő tavi teraszokat fedezhetünk fel: a legmagasabbak 800-850 méternél, a legalacsonyabbak a Duna partjainál, 120 méter magasan fekszenek. Ezzel magyarázható, hogy a vidék hegyeit és dombjait tengeri vagy tavi homok, lösz, márga fedi. Alattuk, a völgyekben gyakran régebbi keletkezésű kőzetek találhatók a kristályos palától és eruptív kőzetektől kezdve a homokkőig, márgáig, mészkőig bezárólag az ún. šumadijai, jobbára kréta kori alakzatokig és a flis szikláig (homokkő, márga, agyag felhalmozódása), melyek részben paleogének. A tavi üledék humuszréteggel fedett, mely gyakran rendkívül vastag. A lösz déli irányban csak a Duna partjaihoz közel található.

Mondhatni a terület közepén halad át a Morava bevágódott völgye, amely széles medencefenékkal és enyhe oldalfalakkal, szurdokoktól mentes völgygel jellemezhető. Számos oldalirányú völgye van. A völgyön keresztül és azon túl történő kapcsolattartás minden irányban megvalósítható. A Moravától nyugatra, a folyók melletti síkságok a régi tavak mélyén keletkeztek és a Kolubara, Drina és Bosna folyók, keleten a Mlava és Pek folyók szélesítették ki azokat: a völgyeket a folyók alsó folyásában csak alacsony, tavi üledékből keletkezett fennsíkok határolják el egymástól.

A széles völgyek ellentétéként emelkednek azok az elszigetelt hegyek, melyek a tavi aljzatból nőnek ki, nemritkán az 1200 méteres magasságot is elérve. Szigetnek vélhetnénk őket, ami helytálló megállapítás lenne, lévén, hogy a Pannon-tenger szigetei voltak hajdanán. Gyakran tavi üledékes teraszokkal körülvéve találjuk

őket, melyek magasabban vannak az alacsonyabb hegyek csúcsánál (Avala, Kosmaj, Bukulja, Venčac). A tavi üledékekkel borított teraszok szintje fölött lévő csúcsok nemritkán agyaggal borítottak, ami a sziklák szétaprózódásával és mállásával keletkezett. Ezek a hegyek csak ritkán fátlanok, tölgy- és bükkerdőkkel, mezőkkel és legelőkkel zöld szigetnek hatnak.

Az éghajlat némiképp különbözik Közép-Európa környező területeinek éghajlatától. Az északi részeken tapasztalható, Pannon-síksági szélsőséges időjárást leszámítva (meleg és száraz nyár) a terület további, kiváltképp a Moravától nyugatra eső részein több a csapadék, ami minden évszakban arányosan oszlik el. A nyári magas hőmérsékleteket esők és záporok enyhítik. Šumadijában sajátosan hosszú az ősz, mely gyakran egy rövidebb és hidegebb szakasz után egészen decemberig is eltart: az enyhe és csapadékos ősz eszményi feltételeket teremt a földművelés és gyümölcsstermesztés számára. A lágy őszi időjárás teljes összhangban áll a talaj és táj hangulatával: a hullámzó lankák, a lágy vonalú dombok a távoli látóhatár ködébe vesznek. Mintha puha paplanba burkolózna a vidék, a kékes tónusú domborzat a sötét ködbe bújik. A tél elején és végén, néha még ősszel is a jeges és száraz, gyakran viharos erejű kossava fúj, mely kellemetlen, napokig vagy több hétig tartó lökészerű rohamaival feloszlatja a ködöt és száraz, hideg levegőt hoz: ezzel nagy károkat okoz az élővilágnak, de leginkább a gyümölcsfáknak. Azon szelek közé tartozik, melyek a Kárpát-Balkán-hegység ívéről szabadulnak a vidékre. Hatását egészen Nišig érezteti: Újvidéknél tovább nem jut, Šabacig (Szabács) nem ér el, különösen Požarevac környékén és a Vaskaputól nyugatra eső vidéken erős.

A kedvező talajú és éghajlatú Šumadija, mely elsősorban a vegetáció szempontjából előnyös terület, a XIX. sz. első harmadáig erdőkkel, elsősorban tölgyesekkel borított természeti egység volt. A kiterjedt erdőséget csak itt-ott törte meg az erdei tisztások zöldje. Útleírások és egyéb feljegyzések alapján állíthatjuk, hogy már a XVI. sz.-tól sűrű erdőség borította a tájat. A legalacsonyabban fekvő mocsaras völgyek is fákkal, bokrokkal, zombékkal borítottak voltak, melyet sűrű inda tett még szövevényesebbé. A sűrű, áthatolhatatlan vegetáció neve *berek* (lug). A berkek talajára hulló levelek és a korhadó fatörzsek a bomlás eredményeként vastag humuszt képeztek. A kisszámú falu és város, abban az időben az egymástól távol és szétszórtan fekvő erdei tisztásokon és irtásokon alakult ki. A ma is lakott falvak legkorábbi képviselői a völgypartokon és a dombtetőkön, sokkal ritkábban a völgyek mélyén létesültek. A nagy kiterjedésű tölgyesek és bükkösök termésük révén a disznóhizlálásra kiválóan alkalmas területeknek bizonyultak: elhíresült a šumadijai fajta, mely szapora és súlyban gyorsan gyarapodó.

Mára Šumadija teljesen fátlanná vált. Csak helyenként, mondhatni csokrokban találhatunk öreg tölgyfákat, melyek átmérője, nagysága a régi erdők fáinak roppant méretére utal. A XVIII. és XIX. sz. folyamán a betelepülők zöme – akik ma a lakosság nyolctizedét teszik ki – erdőirtással foglalkozott. Ennek következményeként a néhai tavak kiszáradt felülete a földművelés és gyümölcsstermesztés helyévé vált. A búzán, rozson, zabon, árpán kívül leginkább kukoricát ültetnek, mely a félsziget egész területén itt terem legjobban. A kukorica köztéseként leginkább tökört és babot ültetnek, melyet bokrokban vagy kürtő formában felfuttatnak.

Minden ház körül nagy gyümölcsösök találhatóak, melyek tavasszal és nyáron elrejtik a köztük megbúvó házakat. A házak és a falvak messziről nem látszanak,

csak a szilvafák zöldjéről ismerhetők fel. A Balkán-félsziget legnagyobb szilvatermő vidéke Šumadija. Kivételre a termést megaszalják vagy lekvárt (*pekmez*) főznek belőle. Ugyancsak a szilvából főzik a híres szilvapálinkát, a *šljivovicát*. A szilvasok mellett körtések és almások is vannak, de ezek inkább a Nyugat-Morava és a Felső-Drina vidékén kifejezettebbek, melyek a hideg kossava hatását kevésbé sínylik meg. A disznók etetésére a makkot felváltó kukoricát használják. A nagy háború⁶ előtt a disznók a nemzeti kincs komoly részét tették ki. A külterjes állattartás a tágas területekről csak a hegyi legelőkre és a keleti és déli nagy hegyek: a Stara Planina, a Suva Planina, Kopaonik, Zlatibor stb. vidékére szorult vissza. Šumadija területén tenyésztik a legjobb tulajdonságokkal rendelkező szarvasmarhafajtákat. Nyár folyamán az illatos és nedvdús legelőkön tartott állatok ízesebb és jobb táplálékhoz jutnak, mint az észak-európai vagy az alpesi legelőkön. Télen istállóba zárják a szarvasmarhát. Három területet kifejezetten gyümölcsstermőként tartanak számon: Negotin környéke (kiváltképp a Lokva, Visoko és Balej hegyeken), a smederevói és a kruševaci zsupa területe. Szőlőt kevesebbet találunk ezen a vidéken, mint mondjuk a Vardári körzetben és a Dél-moravai körzetben, Ništól délebbre.

Šumadija vidékén szélesebb a táplálékul szolgáló termések skálája mint a félsziget más vidékein. Gyakorlatilag nincs kivándorlás a vidékről, még ott sem, ahol a földműves lakosság száma eléri a százat négyzetkilométerenként. Inkább úgy tűnik, hogy ezt a vidéket a más vidékről ideköltözött lakosság befogadására és beolvasztására teremtették, hiszen a betelepülők magas száma gyors létszámnövekedést eredményezett.

A Rudnik-hegység különös fontossággal bír. Mint a vidék tavi eredetű felszínéből kiemelkedő legnagyobb sziget, központi helyet foglal el Šumadijában: minden oldala lejtős. A hegyen bizonyos csomópontot képvisel két csúcsa a Veliki (Nagy-) Šturac (1170m) és a Mali (Kis) Šturac 1100 méteres hágójával. Tőlük csillagirányú lejtők és kanyarulatok vezetnek kiváltképp északi és keleti irányba, a kragujevaci Jasenica völgyébe és annak mellékfolyójába, a Srebrnicába. Csak délen határolt szakadékokkal és meredek hegyoldallal, melyek a Bezdán bánya felett haladnak úgy, hogy a Majdan határában található magaslatok szinte nincsenek az előbbiekkal kapcsolatban. Az észak, de különösen kelet felé nyúló magaslatok és lejtők között meredek oldalú szűk völgyek találhatók. A Rudnik hegy egésze ma is sűrű erdővel benőtt, kelet felé, Stragar irányában pedig járhatatlan. Az utakat és ösvényeket minden tavasszal fiatal hajtások növik be, aminek következtében az erdőn nehéz az átjárás: tavasszal a környező falvak lakói kénytelenek a legmagasabb fákra mászva fürkészni és megtalálni a céljuk felé vezető irányt a rengetegben. A vidék jellegzetes fája, a bükk mellett juhart, kőrist és somot is találunk. Gyakorlatilag hiányzik a tölgy, amely a Rudnik környéki hegyek és a šumadijai régi erdők helyén feltörő friss erdők vagy ligetek leggyakoribb fája. Rudnik távolabbi környékén ritkán találkozhatunk évszázados tölgyekkel, a régi tölgyerdők utolsó hírnökeivel, melyek Šumadija nagyobb részét borították a XIX. sz. elején. Ami Boué feljegyzései szerint a XIX. sz. első évtizedeiben a Rudnik-hegység alacsonyabb részeit tölgyesek borították. Amióta azokat kivágták, a bükk lett az uralkodó fafajta.

⁶ Az első világháború előtt

Ha az egész masszívumot az északi Venčac és Bukulja-hegytől a Vujno és Ješevac hegyig központban Rudnikkal sűrű erdőkkel borítottnak képzeljük el, amilyen a XIX. sz. elején volt, láthatóvá válik számunkra Šumadija ezen központi, legfőbb, természetes erődítménye: aki ezt a sűrű, járhatatlan erdős vidéket nem ismerte, az inkább elkerülte. Nem véletlen, hogy a XIX. sz. elején éppen ezen a tájon tört ki két szerb felkelés. A Preseka alatt itt van Orašac, ahol a vezetők Karađorđét legfőbb vezérékké választották; itt van a vezér nyárfája (Topola Karađorđeva), az első szerb felkelés központja és székhelye; a rejtett helyen megbúvó Boljavča és Blagoveštenje kolostorok, a legfelsőbb tanács (Praviteljstvujušči Sovjet) székhelye; Majdan falu, melynek környékén a felkelés ideje alatt a legfontosabb bányák működtek; Gornje Crnuće, Miloš Obrenović faluja, ahol ma zsindellyel fedett boronafalú háza látható; Takovo, ahol a II. szerb felkelés kitört stb. A Rudnik környéki, Gružai és a smederevo-i Jasenicáig húzódó területek a későbbi, belső fejlődésben is jelentős szerepet vállaltak: innen indultak az uralkodó önbíráskodását és hatalmaskodását korlátozni szándékozó népmozgalmak. A vidék ma is Šumadija szíve, benne a népi és állami eszme kristálytisza formája csillog.

A Timok, a Porečka Reka, a Pek és a Mlava völgye alkotja Kelet-Szerbiát, amely némiképp különáll, különbözik az igazi Šumadijától.

Ha Belgrádból vonattal utazunk a Morava völgyén keresztül, a folyó jobb partján, Čuprija és Paraćin felett zömében mészkőből álló meredek partot figyelhetünk meg. Itt kezdődik Kelet-Szerbia. Vetődést, pontosabban vetődések sorát láthatjuk Golubactól (Galambóctól) a Duna mellett egészen Paraćinig, és még tovább, délre. A vetődések sora több mint száz kilométer hosszan húzódik. Ezek viszont nem kizárólag vetődések, mert alattuk újabb eredetű neogén, édesvízi üledék található, amely helyenként nagyon vastag, és vízválasztót alkot, mint azt a Mlava és a Morava, valamint a Resava és a Morava között teszi, ahol az üledék az 500 méteres tengerszint feletti magasságot is eléri. A Morava völgye felett és ettől keletre mészkőbe és vörös homokba, homokkőbe vájt partok és kliffek jelennek meg, amelyek Kelet-Szerbiát a Morava völgyével kapcsolják össze. A Morava irányába folyó, Mlava, Resava, Ravanica, Crnica és Grza folyók bevágódott medrei szabdalják a vidéket. A rövid bevágódások mögött völgyek és tektonikus eredetű katlanok sorakoznak, amelyeket gyakran édesvízi üledék borít: a katlanokon túl keletkeztek azok a hegyhátak, melyeken keresztül Kelet-Szerbia központi katlanába, a Crnarekai-medencébe jutunk.

Az említett bevágódó völgyek közül a Mlava folyóé a legszebb Gornjačka Klisuránál: itt áll a Gornjak kolostor: a szoros Krepoljin falunál kezd szélesedni, és a Homolje katlanává válik. A Homolje aljában édesvízi hordalékréteg jelentkezik. A katlan északon a Homolje-hegység töredezett hegláncával határolt, délen pedig fokozatosan emelkedik a Beljanica felé, amely északról dél felé dőlve, kígyózó, a Mlava folyó régi mellékágainak csodálatos völgyeiben kialakult töbrök (vrtača) és uvalák sorával barázdált. Homolje erdős és főképp állattartásból élő vidék, a falvak felett található szállások körzete, amelyek egyre magasabbra kapaszkodtak a legelők feltérése előtt.

A második nagy völgy a Resava folyóé, mely tágas, gazdag és sűrűn lakott; jellemzően földművelésből élő vidék egészen a Manasija kolostorig, pontosabban a Mađija és Pastorak közti szorosig, amelyen a Resava folyik keresztül. Az életmód és a termelt javak azonosak a šumadijaival. A kukoricatermesztéssel szoros kapcsolatban áll a

disznótenyésztés; a szilvatermesztés a Šumadijában látottakkal azonos mértékű; a legtöbb gyümölcszel Kelet-Szerbián belül itt találkozhatunk. Az említett szorosban található Manasija kolostornál kezdődik a Resavai-völgy, amelyben csak itt-ott található földnyelvszerű magaslatok (palučak), és a Resava forrásánál a Kučajске Planine vágja el a Crna Reka-i katlantól. Hasonló jelenséggel találkozhatunk a Ravanica völgyében is, a Ravanica kolostortól felfelé. Paraćintól kezdve, a Crnica és Grza völgye mentén a terep fokozatosan emelkedik a Stolice-hegy hátságig és onnan fokozatosan ereszkedik a Rtanj alatti Crna Reka-i katlanba. Aleksinactól ugyanígy, minden nehézség nélkül juthatunk a Moravica-völgyén keresztül a tágas sokobanjai katlanba, amely a Rtanj és az Ozren között található. A Rtanj- és az Ozren-hegyek ugyancsak édesvízi üledék fedettek, amelyek olyannyira megőrződtek, mintha a tó csak az imént illant volna el. Innen a legegyszerűbb a Timok völgyébe jutni. Nišből a Gramada hegyhátán keresztül a Svrlijgi Timok völgyébe ereszkedünk, mely ugyancsak jól megőrzött tavi fedőréteggel ékeskedik.

A Morava völgyéből tehát több kommunikációs útvonal vezet a kelet-szerbiai Timoki-medencébe, amelyet a Vratarnica körüli szurdok két részre tagol. Amíg a felső részen fekszik Knjaževac, az alsó, tágas Crna Reka-i medencében Zajčar található. A Timoki-medence mindkét fele igen tagolt tavi fedőréteggel rendelkezik, melynek üledéke és teraszai a román-pontuszi medencével állnak összeköttetésben. A medence mindkét része bányászvidék, ahol kréta és jura korú szén bányásznak, mint pl. Vina, Vrška Čuka a Rtanj alatt stb. vagy számos helyen fiatalabb harmadkorból származót. A Crna Reka-i katlan északi része rézben és rézbányákban gazdag, mint Bor környéke, továbbá gyengébb aranybányák is működnek Glogovica falu környékén, a Timok főnyén évszázadok óta mosták az aranyat. Jelentős különbség van a Timoktól keletre és nyugatra található hegyek között. Az előbbi Stara Planinának (Öreghegynek) nevezik, amely kevés mészkőből meg különböző eredetű sziklából áll, és a Balkán-hegység nyugati részét képezi. Ezek az állattartás nagy körzetei, főképp Zaglavak és Korenatac környékén. A Timoktól nyugatra mészkőalapú hegyek találhatóak, melyeknek mészkőhegy formájuk van, mint a Tresibaba, az Ozren a Devicával, Rtanj és Kučaj. Karsztos formák és jelenségek sorát figyelhetjük meg rajtuk: víznyelőket, karsztforrásokat, töbröket, barlangokat, valamint több mint tíz jégvermet.

A Crna Reka-i medence alját legnagyobb részben eruptív (vulkáni) kőzet, legfőképp andezit képezi, amelyet a sziklák aprózódásával és mállásával keletkezett feketeföld fed. A mezőgazdasági szempontból Szerbia fejlettebb vidékei közé tartozik, ahol a tágas legelőkön az állattartás is fejlett: itt, ahogy a Resava völgyében is, kifejezetten jófajta lábasjószágot tenyésztnek. A Crnarekai-katlan északi része hegységekkel jellemzhető vidék, ahol a vulkanikus eredetű kúp alakú csúcsok területe termékenynek mondható. Az andezit kúpok egy hegycsúcsokból álló láncot képeznek, amelyek egy ÉÉNY-DDK irányú vetődés mentén találhatóak. Az andezit felszínre jutása során képződtek, és ezek a vulkanikus formák helyenként azóta megőrződtek. A legérdekesebb kúpsor Brestovačka Banja felett látható.

A Crna Reka-i katlan az öt körülvevő hegykoszorúval a Balkán-félsziget legszebb tája. A Stolica csúcsáról a Straža-hegyen keresztül a Crna Reka-i katlanba ereszkedve nagyszerű és lenyűgöző látvány fogad bennünket. Ehhez nagyban hozzájárul a maga 1560 méteres magasságával a Rtanj-hegy, amely széles talapzatáról kiemelkedve,

kopáran nyugalmat áraszt. A Rtanj szabályos alakú kúpjában, a Šiljakban végződik, amely a hegyhátak szintje fölé emelkedve, elszigetelten uralkodik a táj felett, annak uralkodójává és nevezetességévé válva.

A Crnarekai-katlan minden központosító hatása ellenére némiképp különvállik a körzettől a Duna menti termékeny síkság, a Negotini-síkság és a kladovói Ključ, amelyek a környező hegyekkel (Deli Jovan, Veliki Greben és Miroč) együtt képezik a negotini Krajinát, ezt a tehetős földműves, gyümölcsstermesztő és állattartó vidéket. Bizonyos tekintetben külön kell tárgyalnunk a Porečka Reka rövid völgyét is, amelynek a Duna mellett fekvő Donji Milanovac a központja.

A negotini Krajina és Porečka közti gyéren lakott hegyeket a XIX. sz. közepéig áthatolhatatlan erdő borította. 1842-ben és azt követően a montenegrói, főképp a Katuni körzet lakosaiból verbuválódott telepések itt alapították meg Petrovo Selót. Három évtizeddel a hatalmi szervek rendeletére a szomszédos falvak lakossága később a Miročot népesítette be: a környező falvak lakói pedig szántóföldjeiket és szállásaikat egyre magasabbra helyezték, egész addig, míg az egész vidék az ember szolgálatába nem állt. Még az első, 1887-ben Milanovacból Brza Palankába tett utazásom alkalmával tapasztalhattam, hogy az erdők olyan sűrűk, hogy a kanyargós út és a sűrű erdő miatt nem lehetett messzebbre látni: igazi őserdő látszatát keltette a nagy bükk-, tölgy-, kőris- és hársfák tömege, amit alul liliomok, orgonák tarkítottak, de somot, iszalagot is bőven láthattunk, ami az egész erdőt összefüggő és áthatolhatatlan rengeteggé alakította. Ezt még egy sajátos jelenség tetézi. Télen roppant sok hó esik errefelé. Vannak évek, mikor a házak tetejéig ér a hó, és emiatt a lakók csak nagy ügyel-bajjal vergődnek ki azokból. A fák lombjai a nagy terhet elviselni képtelenek lévén leszakadnak, és földre hullanak. A nagy teher mellett még a kossava is tépi a fákat, melyek gyökerestől szakadnak ki és borítják el az erdő alját. Az iszalag és a földre hullott ágak és törzsek teszik az erdőt annyira nehezen járhatóvá, hogy a rajta keresztülvágó személy a legnagyobb próbatételnek van kitéve. A bőséges vízutánpótlás az erdő fokozott növekedését segíti, így az utak és irtások, ha azok karbantartásáról nem gondoskodnak, néhány év alatt bokrok, bozótok, iszalag és szeder termőterületévé és felismerhetetlenné válnak.

Az utóbbi három évtizedben Petrovo Selo, Miroč és Golubinje falvak környékén az irtás emberpróbáló feladatát végezték. Ennek eredményeként Miroč környéke ma úgy néz ki, mint Šumadija 50 éve: nagy szántóföldek, rétek, kiváltképp a szállások körül, köztük pedig a hegyek megszelídített hátságai: minden hegyháton és elsimított részen a montenegrói telepések szép és gyakran nagy házai.

Különös szépségű és termékenységű a Veliki Štrbactól délnyugatra fekvő tágas földterület, mely Golubinje faluhoz tartozik: a legváltozatosabb fákkal teli erdő és illatos bokrok: a romboló kossavától védett gyümölcsfák, melyek így jó termést hoznak, továbbá egész szeder- és számócamezők; a rétek annyira virágosak, hogy a fű zöldje nem látható. Ritkán haladtam keresztül olyan erdőkön, ahol a madarak énekétől annyira eltelne az ember, mint itt. A talaj karsztos vörös föld, mely vízben gazdag, és nedveit a gabonának, a burgonyának és réteknek adja. A Miroč más részeihez képest ez a vidék melegebbnek tűnik.

A XIX. sz. folyamán Kelet-Szerbia erősen hatott a szerb állam kialakulására. Lakosságát a ritkán fellelhető őslakosokon kívül telepések, elsősorban kosovóiak, némely vidéken Sjenica környékiek alkotják a korábban már említett montenegróiak

mellett. Északi részében, a Rtanjig vlach lakossággal is találkozunk, mely Almašból költözött ide vagy Romániából menekült a bojár rendszer elől. Szerbia megalakulásának kezdete óta minden háborúban részt vettek, életmódjuk és gondolkodás módjuk azonos a Šumadija tájain lakókékkal.

Bosznia legnagyobb része, Szerbiához hasonlóan a Kárpát-medencével határos. Fočától, Szarajevótól és Bugojnótól kezdődően észak felé lejt a terület: a Pannon-síkság felé folynak a nagy boszniai folyók: a Drina, Bosna, Vrbas és a Sana az Unával. Domborzatát a szerbiaival összehasonlítva meg kell állapítanunk, hogy annál jóval bonyolultabb. A Brčko és Šamac környéki Posavina (Száva mente) nagy síkságát leszámítva, mely Szerbiával a Mačván (Macsó) keresztül tartja a kapcsolatot, Bosznia fennmaradó részét a Száva partjáiig nyúló hegyek alkotják. Ilyen nyugaton a Prozara, keleten pedig a Kozara, Motajnica, és a Bosanski Brodától keletre a Vučjak-hegy. Az említett boszniai folyók völgyei a Szávától fentebbi folyásaikban szűk szurdokokban folynak, és a szerbiai folyókkal – Kolubara, Morava, Mlava és Pek – ellentétben nem rendelkeznek olyan széles partmenti síkságokkal sem. A boszniai völgyek egyike sem bír központi szereppel a térségben, mint azt a moravai völgy esetében láthattuk. Hegyei magasabbak és a körzet eleve hegyinek mondható. Bosznia erdővel borított, talán jobban, mint a Balkán-félsziget bármely más vidéke: ilyen lehetett Szerbia a XIX. sz. elején. Boszniában több csapadék hullik, mint a félsziget északi részén.

Geológiai összetétele jellegzetes. A Száva mentén alacsonyabb, gránit, paleozoikumi pala összetételű hegyek vannak, például a Prozara és a Motajnica, melyek rokonságot mutatnak a Cer- és Iverak-heggyel ugyanúgy, mint a szlavóniai hegyekkel. Köröttük déli irányban messzire elhúzódó, terciér időszakból származó puha sziklák, márga, homokföldek találhatók, amelyek nagymértékben erodálódtak. A domborzatot nagyszámú völgyecske aprózza szét. Kiemelten fontos szerepet tölt be az oligo-miocén üledék, amellyel Bosznia legtöbb szénlelőhelye hozható kapcsolatba. Nagyjából Doboj környékén kezdődnek azok az öregebb sziklák, szerpentinek és palából összeállt zöld sziklák, márgából, homokkőből, tufából és mészpálából álló hegyek, melyek közé helyenként oligo-miocén, széntartalmú medencék ékelődnek. Ez a jelleg egészen Szarajevóig megfigyelhető. Kifejezett előfordulása Közép-Boszniában a Bosna folyó körül figyelhető meg. A térség középpontjában található a Maglaj-hegy, az eruptív sziklák alkotta kúpokkal. Az eruptív sziklák egyébként kisebb jelentőséggel bírnak Bosznia domborzatában, mint azt Szerbia esetében megfigyelhettük. Legnagyobb koncentrációjuk a Drina mellett Srebrenica környékén van, ahol az ismert trachit jelentkezik ásványi és érc-kincseivel. A szénen kívül Bosznia vasércben is gazdag, a híres boszniai fémipar különösen Fojnica, Kreševo, Szarajevó, Foča környékén jelentős.

Ez az igazi Bosznia: a Száva mellett földművelő, feljebb erdő, állattartás és bányászat jellemzi a vidéket. Még magasabban már ritkák a tágas rétek, csak elvétve találunk ilyent. A legjelentősebbek a Tuzla mellett található Sprečko, a szarajevói, a Visoko–zenicai stb. Ez az erdőben gazdag, forrásokban és folyókban dúskáló Bosznia hirtelen megváltozik a Sarajevsko Polje (Szarajevói-mező) déli peremén, ahol a hercegovinai típusú mészfennsíkok, az Igman és a Bjelašnica magasodnak, keleten pedig a Romanija és a Jahorina. Délkeleti határát az Ivan-planina jelenti, melyet a Neretva völgyébe vezető vasútvonal szel át. Nyugaton az igazi Bosznia egészen Travnikig és a mellette levő Vlašić-hegyig terjed, magába foglalva a Vrbas folyó hosszirányú völgyét. Csak a Bosna folyó túlsó, bal partján emelkednek a kopár, karszthegyek.

A tulajdonképpeni Boszniában csak nyomokban fedezhető fel az ún. sekély karszt, ahol a többé-kevésbé vékony mészkőréteg a vízzáróréteggént működő sziklákön terül el, és ahol kisebb karsztformák alakulnak ki, nagyobb karsztmezők pedig soha. A Vrbas folyó bal partján, Čardak és Radiša hegyektől mély dinári karszt kezdődik, nagy kiterjedésű mezőkkel.

A tulajdonképpeni Bosznia területén megkülönböztethetjük a Bosna folyó és folyása körüli területet, mely központi helyen van, és *Közép-Boszniának* (Centralna Bosna) fogjuk nevezni. Délen a körülbelül 500 méteres tengerszint feletti magasságáú Szarajevói-mezővel kezdődik, amelyet magas mészkő hegyek, a Bjelašnica és az Igman határol. Ezek a hegyek az Ilidža mellett egyenes vonalú vetődés mentén ereszkednek a völgybe, ahol a triász kori dolomitból előbukkanó Bosna folyó karsztforrása van. Szarajevó folyója, a Miljacka mögött a Romanija-hegy palára nehezedő mészkőrétegei láthatók. A medencében gyűlnek össze a folyók, melyek Bosznia vitézi tolldíszét alkotják: a Železnica, a Miljacka, a Bosna forrása, a Zujevana és mások. A mező Zenica és Visoko irányába nyitott, amelyeket a Dinári-hegység irányába mutató völgyek vesznek körül, amelyekben oligo-miocén korú szénrétegek találhatóak. Ebbe az irányba folyik a Bosznia folyó is. Ez a középkori Vrh-Bosna vidéke, itt található Bobovac és Hodidjed romjai, a Miljacka két ágában. Branduknál kezdődik a Bosna folyó szurdoka, és egy mészkő szakasz után következik a már említett zöld sziklák és szerpentinek része. A völgy néhányszor kiszélesedik Dobož városáig érve, ahol a folyó eocén palába és homokkőbe vágott utat magának, majd Modričától a Száva menti síkságra érkezik. Boszniának ez a tája zöld, erdős, apró folyóvölgyekkel szabdalalt és forrásokban rendkívül gazdag. Ősszel és télen gyakran köd borítja a vidéket, ellentétben a napos Hercegovinával. A falvak és házak irtások helyén épültek, amit a völgyek mélyén is láthatunk, ugyanis ott a berkeket vissza kellett hódítani a természettől. A házak leginkább deszkával (dránicával) fedett boronaházak, a völgyek mélyén található vályogból emeltek is. Bosznia egyik részében sem keveredtek a vallások annyira össze, mint itt. A muzulmánok fordulnak elő a legnagyobb számban. Ők jobbra őslakosok. Őket a pravoszlávok követik, akik zömében Hercegovinából, a Sandžak és Crna Gora közötti területekről érkező telepések: e három vidékről érkező telepések képezik a Szarajevói-mező pravoszláv lakosságának többségét. A katolikusok nem tartják számon eredetüket, de úgy tűnik, sok köztük az őslakos és a Dalmáciából idetelepült.

A keleti vidék magába foglalja a Drina folyó medrét annak alsó és középső szakaszától, Osattól a torkolatig, valamint a Krivaja felső folyását és Sprečko Poljét Tuzlával együtt. Egyes területeknek tájnevei vannak. Ilyen például a Posavina (Száva mente), mely a Száva partján fekvő Svilajától a Drina torkolatánál található Račáig terjedő tágas síkság, amely Szerbiában és Mačvában folytatódik. Bjelina és Janja környékét Semberijának nevezik, ahol a šabaci Pocerina (Cer mente) vidékéhez hasonlóan síkságok és hegyvidékek váltják egymást. A Brčko környéki síksággal együtt Posavina és Semberija Bosznia legjobb gabona- és szilvatermő vidéke. Zvornik felett található a Jadar folyó völgye, amit Biračnak neveznek. Srebrenica és Višegrad között, a Drinához simulva Osat vidéke fekszik. A négy tájegység mindegyikében az őslakos muzulmánok mellett a régi vlach lakosságú Bosznia, Sandžak és Hercegovina, sőt Piva és Banjan pravoszláv telepesei is hazára leltek. A Drina menti és Valjevói körzet lakosainak jelentős része is Osat, Birča és Semberija területéről származik.

A Drina két partján megfigyelhető geológiai különbségekre már régebben felhívtuk a figyelmet.⁷ A Drina jobb partján, Mačva vidékén a neogén domborzatból legelőbb a Cer és Iverak gránitkérgé emelkedik ki, melyet minden oldalról metamorf pala, flis és homokkő fed. Az Iveraktól délre a Jadar neogén medencéje keletkezett, melyet délen a Gučevo-hegy határol. Eddig a pontig nincs egyezés a part két oldalán. A Drina boszniai oldalán nincs olyan hegy, amely a Cernek vagy az Iveraknak megfelelő: a régi keletkezésű sziklák helyett diluviális és neogén üledékekkel találkozunk. Gučevóval átellenben, Šepak felett Gradac lankája emelkedik, mely hegyrajzilag megfelel ugyan Gučevónak, de alacsonyabb annál, csak 500 méter magas. Felépítésében főleg terciér mészkő vesz részt, és nincs benne olyan kőzet, amilyen Gučevóra jellemző: kvarcalapú vegyületek, vörös homok, kréta kori mészkő. A különbségek a nagymérvű, hosszúsági fokok mentén történő vetődésekkel magyarázhatók, melyek a Kárpát-medence irányából a Drina völgye felé hatottak. E vetődések mentén található a koviljačai és radalji hóforrások is. A moravai völgyben már megfigyelt vetődéshez nagyon hasonlít a Drina menti, melynek törésvonala mentén ereszkedett le a bal szárny Boszniában, minek következtében a régebbi kőzet nagy mélységbe süllyedt. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy vízszintes irányban is történt elmozdulás. A süllyedésre és szétcsúszásra utal a Tuzla feletti Majevisa-hegy is, mely hegyrajzilag a Jagodnja és Sokolska Planina folytatása, de ezektől eltérő geológiai jellemzőkkel rendelkezik. A Jagodnja és Sokolska Planina paleozoikum és mezozoikum időből származó pala, homokkő és mészkő összetételű, a Majevisa viszont terciér korú sziklából épül fel, melyek közt jura korú sziklák virítanak itt-ott. A sziklák jelentősen gyűrődtek, és a Dinári-hegységgel megegyező irányt mutatnak. Az agyagos pala, a márgás mészkő vékony rétegekben található, ezért kiemelkedően kedvező alanya a gyűrődésnek, minek következtében a gyűrődések száma igen magas, a redők pedig magasak és igen élesek. A fehéres és kékes agyagrétegekben Tuzla térségében só található, a terciér rétegek jelentős mennyiségű szenet rejtnek.

A Majevisa és a körötte fekvő puha sziklából keletkezett földek rendkívül tagoltak: számos az eroziós völgy, köztük rézsűk hálózatával. A völgyekben számtalan folyócska és patak fut, amelyek csak ritkán száradnak ki. A művelt földek és a lombhullató, elsősorban bükkerdők zölddé teszik a tájat. A Tuzla alatti Sprečko Polje számtalan berkével és ligetével zöld völgynek számít.

Sprečko Poljétől délre, Kladanjon és Olovón keresztül Szarajevóig, valamint a Drina mentén Srebrnicáig húzódó terület az erdőkben leggazdagabb vidékek közé tartozik, ahol a fennmaradás fő forrásai az erdők és a nyári legelők. Csak a folyók felett levő lépcsőkön és a hegyek elegyengetett földdarabjain lehet földet művelni. A települések szórványokban, az irtásokon létesültek: ezek 10-12 házból álló házcsoportok, melyek egymástól 4-500 méterre vannak. Leginkább a zadruga nevére kapják elnevezésüket, és leginkább a zadruga osztódásával keletkeznek. Ilyen jellegűek a jelentéktelennek mondott Kladanj és Olovo városkák, ahol az egyik negyed megerősödött és a török *čaršija* (negyed) jellegét öltötte fel. A falvakban és az újabb keletű városkákban is fából készülnek a házak, az istállók és a boltok is: néha a *vajat* (vendégház, kamra, kisház) is kéreggel fedett. Kladanjtól délre a tűlevelű erdő kezd uralkodóvá válni.

⁷ J. Cvijić, *Die dinarische-albanesische Scharung, Sitzungsberichten der keis. Akademie der Wissenschaften in Wien*, Bd. CX. 1901.

Sok tekintetben különleges Srebrnica környéke, illetve a Križanica völgye, mely a Drina egyik mellékfolyója. A vulkanikus kúpok uralkodnak a tájon. A pirit elemeire bomlik, és a vas oxidjai és hidrátjai leülepednek. A forrás környékén a limonit- és hematitkéreg figyelhető meg: a fémüledék agyagos változatából, mely gyakori ezen a helyen, okkert nyernek ki. A legvastagabb rétegek a Mala Križanica és a Velika Križanica torkolatánál, valamint a Mali és Veliki Guber forrásoknál találhatók. A források vize arzént tartalmaz, és ezért a gyógyvizet nagy mennyiségben szállítják külföldre is. Srebrnica a szerbiai Krpanjhoz hasonlóan szűk, de az utóbbinál valamivel szélesebb völgyben fekszik. Az őslakosok között megfigyelhető a szőke hajúak határozott jelenléte: emellett a helynevekben szász eredetűeket is felfedezhetünk, mint a Saska Reka, Špat, Kvarac stb.

Bosznia *starovlah* (óvlach) vidéke Szaravejótól délkeletre a Romanija és Gola Jahorina hegyeknél kezdődik és a Drina felső folyásának völgyéig, annak mellékfolyóáig, valamint a Zlatibor hegyig húzódik: földrajzi és etnográfiai egységet alkot a szerbiai óvlach területekkel, melyek a Golijától a Taraig terülnek el. Noha a gyűrődések és a hegláncok iránya alapján egyértelműen a Dinári-hegységhez sorolódna, a terület domborzata és összetétele tekintetében eltérő jelleget mutat Dinári karszttól, mely nyugatabbra fekszik az óvlach vidéktől. Összetételében szerepet játszik a paleozoikumi és verfeni (alsó triász) pala, a triász korú mészkő a serpentinekkel, a jura korú sziklák, és ritkán felső-kréta korú rétegek. A karszt szórványos, sekély, nagy karsztformák nem jelentkeznek. Elterjedtebbek a mechanikus aprózódással részekre eső (málló) sziklák. A terület fiatal vetődésekkel szabdalt, melyek mentén völgyek képződtek, amelyekben megamaradt a pliocén kori és dilúvium kori tavak vize. Ebből kifolyólag a tópartokon megfigyelhető tavi üledék jelenléte is érthető, mint a Plevljai-katlanban, a Bistrica környéki Nova Varošban, Užice felett a Rujan katlanaiban. Emellett itt tágas felületet fed édesvízi agyag és kvarckristályos kavics, mely felett a Zlatibor oldalaiba a korábbi tavi oldalak és kliffek vágódtak be, melyek a Pannon-medencében levő egykori tó partjainak felel meg. Egyébként ez a lapos hegyhátak vidéke, itt vannak a Romanija, Gola Jahorina, Tara, Ponikava, Zlatar, Zlatibor, Murtenica hegyek, melyek között mély völgyek találhatóak, amelyekben az erdők, mezők, legelők, helyenként pedig túlevelű erdők terülnek el. A tengerszint feletti magasság, az erdő és a zord éghajlat nagy hatással van az emberek életmódjára és munkájára.

Bosznia óvlach részében és a Sandžakban a Drina völgye jelenti az ütőeret. A Drina a Piva és a Tara folyók találkozásánál, Ščepan-Gradnál vagy Gradinánál kezdődik, ami alatt a Piva és Tara hordalékából, elsősorban kavicsokból képződött Ščepan-Polje található. Ezzel a hordalékkal a Drina völgyében is találkozhatunk Hum falutól Bastahig, és ezek a Felső-Drina kis mezői. Foča felé haladtunkban a föld összetétele verfeni, de legfőképp paleozoikumi kékpala, számos völgygel és rézsűvel, valamint magányos csúccsal felszabdalva. A terület egészét erdő borítja, amiből csak itt-ott sejlik elő egy kisebb irtás vagy legelő. A Drina völgye más, mint az őt tápláló folyók, a Piva és Tara völgyei. Nincs rajta szurdok, oldalai nem meredek és áthatolhatatlanok. A Drina meanderei között minden pillanatban kisebb kanyarulatok, teraszok fedezhetők fel, melyek vízszintesen rétegzett hordalékból tevődnek össze. A legnagyobb folyami teraszok a Foča városa feletti Brodsko Polje, majd a Veliko Polje Goražde felett. A vidék forrásokban gazdag: a Drina völgyében egymást érik a források.

A Drina völgye enyhe lejtésű, klimája lágyabb, a zsupákéhoz hasonló, ellentétben az öt tápláló Piva és Tara völgyeivel: Ščepan-Grad alatt körte, alma és szilva terem. Érezhető gazdasági jelentősége van a dohányynak, mely késő nyáron minden ház díszévé válik. A föld domborzatának éppen a kertek és dohányültetvények felelnek meg. Bastah környékén a kukorica először kis, később egyre nagyobb mennyiségben jelentkezik, hogy a Drina középső szakaszán, Osat alatt a legfontosabb növény váljon belőle.

Nem csak a Drina síksága lakott és művelt: a lejtős oldalak mellett, 4-500 méter magasságig a Drina felett irtásokat figyelhetünk meg, legelők vagy művelt földek találhatók itt, melyek mellett falvak vagy szétszórt házak állnak. Ez a Felső-Drina mente szórt típusú faluja, melytől különböznek a szélesebb síkságokon található zárt falvak (Brod, Ustikolina, Osanica és Mravinjak egy része).

Ez a pravoszlávok és muzulmánok vidéke, melyből az előbbieket a lakosság többségét alkotják. Zömében a sandžaki Stari Vlah (óvlach) területéről származnak, de inkább a montenegrói Brdo és Hercegovina vidékéről. A Drinával megegyező útvonalon jutottak el a vidékre, és jutottak tovább egészen a Romanija-hegységben található Glasinacig. Velük ellentétben, a muzulmánok többsége őshonos, és ők adják meg a török-keleti városok (Foča, Višegrad, Plevlja) cicomázott, díszített hangulatát. Sehol, még Boszniában sem őrződtek meg a szerb uralkodás ideje alatt adott vagy a hűbérúrról kapott helységnevek annyira, mint az óvlach Boszniában, függetlenül attól, hogy a falvak hűbérurukról kapták nevüket vagy az kapták a birtokáról (amint az napjainkban is gyakorlat Dél- és Közép-Albániában). A régi falvak zömét ma muzulmán vallású népesség lakja.

A *boszniai Krajina* a Dinári-hegység egyik legnehezebben megközelíthető és legfélreesebb vidéke volt az elmúlt évszázadokban. A délkeleti körzetektől, Likától és Krbavától, valamint Dalmáciától tágas mészkő fennsíkokkal és hegygerincekkel határolódik el, melyek nehezen járhatók, mint például a Grmeč és a Plješevica. A szórványos utak délnyugati irányba vezetnek, és Senj partjáig futnak, ahol nincsenek a valódi kikötők. Ennek következtében a boszniai Krajinában tenger felől érkező hatások nem érezhetők, bármennyire is közel fekszenek egymáshoz. Horvátországtól évszázadokon keresztül a Katonai Határőrvidékkel és a Kordun-hegységgel volt elzárva: csak kivándorlás történt abba az irányba. Emellett a boszniai Krajina karsztos vidék, ami megnehezíti az egyes vidékek közti kapcsolattartást és közlekedést. A Vrba, a Sana, az Una folyók észak-dél irányú kanyonjai szintén nem kedveznek a közlekedésnek, partjaik élesek, mintha gyémánttal metszették volna őket, közel függőleges falakkal. Végül a Jajcétól a dalmát határig, vagyis Kninig erdős rész húzódik, amely ugyancsak akadályozza a közlekedést. Ez a vidék mindig is az évszázados, véget nem érő küzdelmek és harcok színhelye volt.

A boszniai Krajina területén állapotok meg a Nyugat-Bosznia, Hercegovina és Bosznia más vidékeiről érkező szerb menekültek. A törökök ugyancsak ide telepítették a *ráját* (a keresztény alattvalókat). A pravoszlávok nagy része érkezett vissza Žumberakból, Likából és Dalmáciából, talán még több muzulmán, azok között is a csalódott bégek. A menekültek mindegyike dühös és csalódott volt: ebből alakult ki a muzulmánok, de leginkább a szerbek harcias férfitípusa. Általános hangulatuk komor, nyomott, mert évszázadokon keresztül a cazini, kladušai, krupai kis bégek hatalmaskodását kellett tűrniük. Minden ebben a harcias sarokban gyülemlt fel.

Nyers, mélyen patriarchális beállítottságú, rendkívül egyszerű életvitelű emberek: anyagi kultúrájuk tekintetében a legprimitívebbek közé tartoznak népünk körében, de élénkek és őszinték. A XIX. sz. folyamán Szerbiába is költöztek, leginkább a Drina mentére: Loznica, Lešnici, Lipnica stb. városában krajišnikok (határőrök) negyede van, akik Miloš kenéz uralkodása idején telepedtek le, Šabac városában pedig határőr eredetű családokat tartanak számon.

Az osztrák megszállás ideje alatt a szomszédos Horvátország és a Krajina között utak épültek, minek következményeként a vidék fejlődésnek indult. A faanyag- és marhakivitel fellendülésének eredményeképpen ma élénk kereskedelmi központok léteznek, mint Banja Luka, Prijedor és Krupa. Az Amerikába irányuló vendégmunkások kivándorlása is nagy lendületet vett.

A Központi körzet avagy Raška

A Központi körzet a magasföldek területe, ahol az Adriai-, a Fekete- és Égei-tenger vízválasztója találkozik. A vízválasztók nem minden esetben hegykoszorúk, lehetnek síkságok, magasan fekvő medencék is, amelyek lehetővé teszik a Központi körzet különböző vidékei közötti közlekedést. Raška területéhez soroljuk a szomszédos Morava–vardári körzet Niš és Velesz közé eső völgyeit, a boszniai hosszirányú utat a Zlatar hegyig, a Felső-Ibar és Lim folyók vidékét. A medencékből és völgyekből könnyű a lejtás a Moravai- és Vardári-medencékbe északon, illetve délen. Ily módon a Szaloniki- és Medovi-öbölhöz (Durrës) is közel kerül. Területén találkoznak a hosszirányú utak a keresztirányú, zetai és deve–bairi utakkal, melyek az isztambuli úthoz kapcsolódnak. Ez a legfontosabb keresztvezető és félsziget területén.

A domborzat változatosabb, mint Šumadijában. A Morava és Vardar felső folyásán tágas lejtők találhatók (niši, leskovaci, kosovói, szkopjei, tetovói), amelyek szorosokon keresztül vannak összeköttetésben egymással. Többségüket kristályos pala határolja. A Szkopjei-medence délkeleti része csakúgy, mint a Novi Pazar-i medence és az Ibar völgye, vulkanikus eredetű terciér kori kőzetben gazdag. A Metohijai-medence nyugati és északnyugati peremén 700-800 méter magas triász korú mészkőből és alpesi típusú palából álló meredek parttal szegélyezett. A medencék és völgyek között hegyek és hegymasszívumok emelkednek: a Kopaonik, Golija, Šara, Prokletije, a Szkopje feletti Crna Gora és még sok másik.

A központi vidék medencéinek többségét a pliocén idején tavak fedték, melyeket szűk szorosok és korábbi völgyek kapcsolnak össze, majd a pliocén végén kisebb tavakra estek szét. A medencék mélyét tehát tavi eredetű üledék borítja, és ezt találjuk meg a medencék oldalán levő teraszok talaján is. A magas hegyekkel körbevett medencék sajátossága még a hordalékkúpok (Tetovói-medence), dilúviális morénák, és fluvio-glaciális kavicslerakódások (Metohijai- és Rožaji-medence) jelenléte. A Toplica, és a Mitrovica és Raška közötti Ibar-szakasz széles völgyét helyenként tavi és folyami eredetű üledék, de többnyire a sziklák mállásából keletkező agyag fedi. A talaj felső rétege az éghajlat és a növényzet hatására humusszá és fekete agyaggá módosult, melynek vastagsága Kosovo és Metohija medencéiben, valamint a Toplica völgyében jelentős vastagságot ért el.

Éghajlat tekintetében a Morava és a Felső-Vardar medencéje vajmi kevésbé különbözik a Šumadijától: a Szkopjei-medence melegebb éghajlatú, különösen nyáron, a

növényzeten pedig az égei éghajlat hatása érezhető. A nyugati medencékre (Kosovói, Metohijai, Novi Pazar-i), vagy a Lim és Ibar folyók völgyeire több csapadék hullik. Bizonyos esetben az évszakok változása és azok jellemzői is megváltozhatnak. A Kosovói-medencében például a nyarak rövidebbek, mint a Morava–vardári körzetben. A hőség nem elviselhetetlen: még júliusban és augusztusban is frissek a hajnalok és az esték. A hideg esők rendszerint augusztusban kezdenek esni: az ég akkor gyakran borús. Szeptemberben és október elején újból kiderül, és ilyenkor azúr színben pompázik az ég, és a hőmérséklet is megemelkedik időnként. A tágas látóhatár és az azt határoló magas hegyek: a Šar, a Prokletije merész és recés csúcsai, a gleccserek barázdálta hegyoldalak, a Kopaonik tömbje és zöldje a félsziget egyik legszebb részévé teszik a Kosovói-medencét. A tél itt hosszabb, mint a Morava–vardári-völgyekben.

A Metohijai-, Kosovói-, Tetovói- és Leskovaci-katlan a legtermékenyebb. Leginkább gabonaféléket termesztenek ugyanúgy, mint a Šumadijai körzetben. Léteznek ugyanakkor eltérések is. A paprika, melyet mezőnyi területen is termesztenek, a lakosság fontos táplálékát képezi. A Leskovaci-medencében a kender termesztése a legjellemzőbb. A Metohijai- és Tetovói-medence szélvédettebb helyein az alma, körte, gesztenye is bő termést hoz: kiváltképp a tetovói alma (jabuke tetovke), valamint a Peć környéki buzlija (ribizli), melyek finomak és átlátszók, még a mag is látszik bennük. A Toplica völgye, valamint az Ibar és Lim folyók eróziós medencéi kisebbek, de ugyanolyan termékenyek: itt gabonanövényeket, elsősorban kukoricát termesztenek. A vidék domborzatával és művelési formájával nagyban emlékeztet a Drina mentére.

A Toplica völgye a kristályos és más puha kőzetek között folyva, a Kopaonikban található forrásától a torkolatig csendes, szurdoktól mentes mederben folyik. Széles, lágy partjain sziklák nem láthatók. Partjai egy bizonyos tengerszint felletti magasságig műveltek, feljebb erdő zúg. Zöldbe öltözve nyáron is hűs. Pločniktól kezdődően két-három kilométer széles termékeny völgygé szélesedik. Az ember fáradozásával Szerbia legszebb kertjévé változtatta. A régi szerb állam völgyeinek típusát képviseli, mint az Ibar, Raška, Lim völgye, csak azoknál tágasabb és termékenyebb. Nemanja uralkodásának idejéből, a XII. sz.-ből származó emlékeket is találunk a völgyben, melyek közül Nemanja temploma, a Sveti Nikola emelkedik ki Kuršumlja felett, a Toplica egyik sziklás teraszán, mely a folyó fölé emelkedik 20-25 méter magasan.

Novi Pazar és a Lim felső folyása (Polimlje, Plava és Andrijevice között és a limi zsupa, Prijepolje helység felett) gyümölcsseiről, legfőképpen almájáról híres. A medencéket és völgyeket elválasztó fennsíkokon rétek és legelők fekszenek. Ősszel itt szénakazlak tömegére, valamint birkák ezreire futhatunk rá. A magas hegyeken (Golija, Kopaonik, Šar, Prokletije) a környék és az aromun pásztorok nyájai legeltetnek. A félsziget legdúsabb és legillatosabb legelői a Rusulija nyugati oldalán fekvők, Peć és Rožaj között.

Raškának és a Moravai körzetnek egy közös vonása is van. Nem a földművelés és az állattartás képezi a fennmaradás egyedüli lehetőségét. Az egész félszigeten itt vannak a leggazdagabb bányák. A figyelmes utazó meglepődhet a számos telér és régi fejtés nyomai láttán. A látható nyomoknál csak a láthatatlanok fordulnak elő nagyobb számban. A viharos szél terebélyes fát tép ki, alatta salak (*troskva*) fordul ki, melyet nemritkán méteres humuszréteg fed. Ez a szemlélőt arra készíti, hogy a felülről meg nem állapítható kupacok alatt a salakkúpokat fedezze fel, melyek a Rudniktól Novo Brdóig húzódó erdőkben egészen Kelet-Szerbiáig találhatóak. Az

ércet már a rómaiak is bányászták, később, a középkorban a szerb állam végeztette a fejtést, elsősorban szász bányászokkal. A legismertebb érclelőhelyek Novo Brdo (az olasz források Monte Nuovója) Kosovo környékén és Kopaonik a Srebrnicával (Monte Argentaro). Leginkább a dubrovnikai kereskedők bérelték a bányákat, és a terméket Olaszországba adták el. Mostani ismereteink alapján a Morava-völgyben terciér, kréta, jura és karbonifer (a paleozoikum devon és perm közötti időszaka) időszakokból származó szén van, továbbá bőséges rézlelőhelyek, melyeknek kiaknázása főképp Kelet-Szerbiában a Timok völgyében (Bor és Majdapek bányákban) folyik. A nagy háború előtt kezdték a szenet a környező balkáni államokba exportálni, a rezet a félszigeten túlra szállítják. Az antimon és az ezüstöt tartalmazó galenit bányászata is gyakorlattá vált. Újabban kezdték bányászni az aranyat, amit a Kárpátok déli lejtőin, Đerdaptól délre (Glogovica környékén) fedeztek fel. Ugyanez a helyzet a Kopaonik térségében lévő vasércceel is. A közemúltig fennálló török uralom miatt Novo Brdo és Kratovo régi bányái érintetlenek maradtak.

A térségben volt a középkori szerb állam központja, melynek neve Raška, a nyugati forrásokban Rascia volt. Az uralkodók váltakozó helyű központja mindig a területen volt: Ras (a mai Novi Pazar környékén), Deževa, Paun-polje, Prizren és Szkopje szolgált az udvar székhelyül. Történelmi szerepe és a középkori szerb állam léte alapján a Központi körzetet *Stara Srbijának* (Ószerbiának) nevezték el.

A Moravai körzet a későbbiek folyamán a Központi körzettől eltérő történelmi küldetést töltött be. Mikor a törökök a központi és Vardári körzetet a XIV. sz. végén elfoglalták, a szerb állam központja Kopaoniktól és Jastrebactól északra, a Morava-medencébe tevődött át. Székhelye ettől kezdve Kruševac lett a Nyugat- és Dél-Morava találkozásánál, továbbá Belgrád és Smederevo a Duna partján. A XIX. sz. kezdetén a Morava körzete más történelmi szerepet töltött be. Itt lángolt fel az első szerb felkelés 1804-ben, és itt alakult meg a moravai Szerbia, mely lépésről lépésre gyarapodott és érte el mai kiterjedését.

A Vardári avagy Macedón körzet

A körzet tektonikus medencék sorából tevődik össze, melyek a Vardar folyó és mellékfolyói mentén húzódnak. Keleten a Rodope masszívuma, nyugaton a Pindosz-hegylánc határolja. A Struma alsó folyása keleten, a Crni Drim nyugaton, valamint a nagy nyugat-macedón tavak szorosan kapcsolódnak a Vardar katlanaihoz és mellékfolyóihoz.

Morfológiai tekintetben nem fedezhetünk fel nagyobb eltéréseket a Vardári és Raškai körzetek között. A Vardári körzet keleti része a Rodope kristályos palájából és gránitjából, nyugaton a Perister és Nidže kristályos palájából, továbbá a Pindosz homokkőjéből, szerpentinjéből és mészkövéből tevődik össze. A nyugati rész a legmagasabb: számos hegy, így például a Perister, a Nidžen a Kajmakčalan, Stogovo, Jablanica, Korab, Bistra csúcsai a kétezer méteres magasságot is meghaladják. A vidék számos völgye kisebb kiterjedésű az őket elválasztó hegyeknél, ami miatt hegyvidék érzetét kelti bennünk a táj.

Vannak különbségek Nyugat-Macedónia medencéje valamint a Vardar és a Struma völgyei között: a Nidže masszívuma, melynek csúcsa a Kajmakčalan, Dobro Polje és a Babuna hegyláncai választják szét őket. Tőlük nyugatra fekszik a gazdag Pelagóniai-

medence (ma Bitolai-medence) Bitola városával, Morihova a rajta keresztülfolyó Crnával, Prespa, Ohrid, Debar medencéi, a Radika völgye, melynek legmélyebb pontjai is magasabban vannak a Vardári és Strumai körzeteknél. A Prespai-medence 900 méter körüli magasságon fekszik. A Bitolától nyugatra fekvő medencékben folyik a Drin és a Devol, a két Adriai-tengerbe igyekvő folyó. A völgyekben olyan nagy tavak vannak, mint a Prespa-tó (54 méter mély) a Malo Jezeróval (Kis-tó), az Ohridi-tó (286 méter), melyek befolyásolják a környékükön élő emberek életmódját. A nyugati medencék éghajlata kevésbé írható le a mediterrán éghajlat jellemzőivel, inkább a Raška körzetéhez teszi hasonlóvá a vidéket. Bőséges esők, nagy havak, hűvösebb nyarak, zordabb telek jellemzik a vidéket a Debari-katlan kivételével, ahol az adriai éghajlat jobban érezteti hatását. A medencéket körülvevő hegyek erdővel borítottak – szemben a Vardar- és Struma-völgyi kopár hegyekkel –, a Peristeren és más hegyeken a túlevelűek különösen jellemző fajtája, a munika található. A magasan fekvő völgyekben elsősorban gabonát termesztnek. A gyümölcsfák általában ritkák: csak a szélvédett helyeken, a Debar környékén, az Ohridi-tó partjától északra (Ohrid környéke és a Sateska folyó vidéke, melyet Debracának neveznek) teremnek, de ott kiváló minőségű termést hoznak. Az állattartás is igencsak fejlett a vidéken. A két tenger, az Adriai- és az Égei-tenger szomszédsága miatt lehetőség nyílik a téli legeltetésre és szállás biztosítására, ezért a magas hegyek lakóterületei a pásztoroknak, akik télen a tenger mellékre húzódnak. Az aromun, szerb és albán nemzetiségű pásztorok tél előtt még most is lejárnak az Adriai-tenger melletti Musakija síkságaira Albániában, a Marica síkságaira és a trák–macedón tenger mellékre, kiváltképp Kampania vidékére. A Malo Jezerón (Prespa) és a pizstrángban, angolnában bővelkedő Ohridi-tavon folyó halászat biztos megélhetési forrás a lakosság számára.

A nyugati, magas völgyekkel szemben a Vardar-völgyi medencéket, valamint az attól távolabb eső völgyeket nem választják el egymástól magas hegyek. Egymással összekötve, az északi Ovče Poljétől a Struma alsó folyásáig és délen Gevgelijáig a félsziget legnagyobb központi medencéjét képezik. Emellett tengerszint feletti magasságuk az Égei-tenger felé egyre alacsonyabb lesz. Kapcsolatban állnak a trák–macedón tenger mellékkal, ami hatással van az éghajlatra és a növényzetre, így a megváltozott mediterrán éghajlati típushoz tartozik a terület. A medence oldalai teljesen kopárak. Nincsenek távolba vesző erdők még a katlanokat elválasztó magas hegyek csúcsain sem. Az aprózódással és mállással keletkező agyag nem marad a helyén. A sziklák gyakran kopárak. A nagyobb folyók (Vardar, Struma, Crna) kivételével a nyári rekkenő hőség hatására a kisebbek kiszáradnak vagy elvesznek a homokos hordalékon. A nyári esők elégtelensége miatt csak az öntözött területeken számíthatnak termésre. Az öntözés ezért régi és jól bevált módszernek tekinthető. A bizánci és keleti eredetű öntözőcsatornák a középkori szerb királyok okmányjaiban *aquae ductus* (víznyerők és kivezetők) néven jegyeztettek fel. Ma is láthatóak ezek későbbi leszármazottai, silányabb kivitelben. Az öntözőcsatornák sűrűsége kiemelkedően magas a Vodentól északra fekvő Meglen medencéjében, ahol évente kétszer aratnak.

A felsorolt okok következményeként a gazdálkodási módok, az étkezés és az életmód tekintetében különbségeket fedezhetünk fel. A Vardar, a Struma alsó folyása és mellékfolyói par excellence a félsziget szőlőtermesztő vidéke. A mákkal bevetett tágas mezők bizonyos vidékeken a Moravai körzet gabonáját helyettesítik. Kočane és Vinica medencéjét rizsföldek borítják, nyáron a rájuk engedett vízbe süppednek,

párolognak és betegségeket, leginkább maláriát terjesztenek. Gevgelija környékén és a Tikveši-medencében a selyemhernyó tenyésztéséhez nélkülözhetetlen eperfák nőnek. Mindemellett veteményeskertek, leginkább paprikaföldek terülnek el mindenfelé.

Ez az életmód a nyugat-macedóniai és morava-völgyi valamint a trák-macedón tengermelléki között félúton határozható meg, de az utóbbihoz közelebb áll.

A Vardári körzet élete és történelme a földrajzi sajátosságok befolyása alatt állt. A vardári utak nagy része – ahogyan a mai vasút is – az Égei-tenger felé lejtve a félsziget életének meghatározó jelentőségű útvonalai voltak. Rájuk voltak merőlegesek, és még ma is azok a Bitolai-medencéből Prilep és Rajac érintésével a Vardar völgyébe tartó utak és a régi *Via Egnatia*. A trák-macedón tengermellékről indulva a behatolás útvonalául is szolgáló utakon keresztül nyert teret és vert mély gyökeret a bizánci kultúra. Szaloniki városából keleti hatások is érkeztek a vidékre. A mai Szalonikiben a keleti és a nyugati kultúra keveredik, a város velencei, zsidó és görög lakosságának hatására a kultúra átalakul és tovaterjed a Vardar területére.

A tágas Morava–vardári körzetben Macedónia erős bizánci hatás alatt állt, csakúgy, mint a Marica-völgy a félsziget keleti részében. Az észak-dél irányú, elsősorban a Morava és Raška felől a Vardar-völgy felé irányuló hatások gyengébbeknek bizonyultak. Hatásuk és jelentőségük évszázados, folyamatos, és jótékony voltak csak tovább nőtt a Morava–vardári körzet fejlődése szempontjából áldásos vasútvonal megépítése után. Ezzel szemben a Prespa-tó magas hegyektől rejtett övezete a szláv-macedón királyság alapját és támaszát képezte a X. sz. végén.

A szárazföldi tömb mindhárom körzete egy tiszta vagy módosult mediterrán vidéket foglal magába. A központi és keleti részeken a régi bizánci civilizáció nyomaira bukkanunk. Északnyugaton, a Dinári körzetben, ahol a félsziget legkopárabb tengermelléke található a romanizált és olasz civilizáció hatása érződik, mely dél felé egyre inkább keveredik a bizánci civilizáció vívmányaival.

A Pindosz–dinári körzet

A körzet nem tekinthető földrajzi egységnek olyan értelemben, mint a központi vagy Morava–vardári, illetve a keleti vagy Balkáni körzet. Nincs központi völgy, mely egyesít és kiegyenlít, mint azt a Morava–vardári-völgynél láttuk, és nincs az Al-Dunai-síksághoz vagy a Marica völgyéhez hasonló természeti egység sem. Ugyanakkor mindkét körzet geológiai és hegyrajzi tekintetben egységes egészet alkot. A talaj az alpesivel rokon, nemritkán azzal megegyező. A hegláncok, fennsíkok, magaslatok és völgyek iránya az Adriai-tenger partvonalával azonos, tehát északnyugat–délkelet vagy észak–dél irányúak. Alaktani jellemzői, főképp a dinári karszté, eltérnek a más tájakon tapasztalt morfológiai tulajdonságoktól. Létezik tehát egy kifejezetten hegyvidéki egység. Az Adriai-tenger közelében, kiváltképp a Dinári-hegységben a Pindosz–dinári körzet bő csapadékkal dicsekedhet. Crkvice helységben, a Kotori-öböl vidékén az évi csapadékmennyiség 4640 mm. A Pindosz–dinári körzettől kelet felé haladva ez a mennyiség mindig csökken, és az Al-dunai-síkságra érve már sztyeppei éghajlattal találkozunk: a csapadékmennyiség ugyanígy csökken a Pindosz-hegytől keletre, a görög földön.

A körzet nem egészen azonos a dinári és pindoszi masszívumok területével, ahogy azt az előző oldalakon behatároltuk. Kisebb annál. Egyik oldaláról az Adriai-

tenger, a másíkról hosszirányú völgyek határolják, melyek délen az Arta öblénél és a Janjinai-tónál kezdődnek és északon a Ljubljana-i katlannál végződnek. Janjinánál völgyek és szorosok sorát találjuk, melyeken át az epiruszi út vezet Nyugat-Macedónia nagy tavaihoz, elsősorban az Ohridi-tóhoz. Ettől északra a Crni Drim (Fekete-Drin) völgye lényegében egybeesik az Ohrid-Debar-Kolovrati hosszirányú vetődéssel, és a Pindoszi körzet keleti határát alkotja. A völgyek, katlanok, szorosok sora észak felé folytatódik. A nagy Metohijai-katlantól a Žljeb mély szorosában, majd a kicsiny Berani- és Belopoljei-medencében a Tara, Neretva, Rama és a Vrbas hosszirányú völgyében, valamint a hosszirányú mélyedésekben Karlovac és Ljubljana felé folytatódik.

A hegyvidéki körzetben csak a hosszirányú kommunikációs útonalak vezetnek keresztül a szorosokon. Rajtuk át könnyen eljuthatunk Ljubljánából Karlovacba és Ogulinba, ahonnan folytathatjuk utunkat Likába és Kravába, a nagy karsztmezőkre: Grahovo és a boszniai Livno meg Duvno környékére. A Neretva alsó, alacsony partú völgyéből a Trebinjei-, Nevesinjei- és Gackói-mezőre juthatunk, onnan pedig a nikšići zsupába és a Zeta völgyébe, Montenegróba (Crna Gora). Más, rövidebb utak kötik össze a Dinári-hegység belső völgyeit és katlanait: töbrök (vrtacsák) és szorosok sora ez, melyek rendszerint az uvalák és karsztmezők hossz tengelyének végén találhatóak. A hosszirányú utak mentén keveredett a dinári lakosság, így jött létre egységes lelkialkatuk és nyelvük Karlovactól Shkodráig. Figyelemre méltó, hogy az alpesi háztípus az Alpokból Kranjskán és Likán keresztül egészen Boszniáig megtalálható. A kapcsolattartást az is megkönnyíti, hogy a Dinári körzetben nem találunk mély, keresztirányú völgyeket, melyek a patriarchális rendszerben élő lakosság mozgását lehetetlenné tennék. Ezzel ellentétben a Pindoszi körzet keresztirányú völgyei meggátolták a lakosság mozgását és keveredését a körzet hosszirányú tengelye mentén. Ez az egyik oka annak, hogy az albán lakosság nem vált olyaná, mint a Dinári körzet szerbhorvát lakossága.

A Dinári-pindoszi körzet egészében kis jelentőségűek a keresztirányú (transzverzális) utak, amiről az előző fejezetek egyikében már szóltunk. A nyugat-kelet, esetleg északkelet irányú utak a körzetet hegyi részekre osztják, melyek némileg különválnak egymástól. Fő feladatuk a századok során az Adriai-tenger és a Moravai-wardári körzet közti kapcsolat tartása volt. Rámutattunk már arra, hogy a keresztirányú utak jelentős kereskedelmi és kulturális szerepet tölthettek be. A török uralma alatt ezek az elhanyagolt utak a dinári lakosság későbbi migrációjában – mely a legmagasabb dinári csúcsoktól és magaslatokról kelet és nyugat irányába tartott – játszottak fontos szerepet. Ha majd az utakat felújítják, ami a korszerű műszaki adottságok mellett elképzelhető, ezek szoros kapcsolatot fognak létesíteni a Morava-wardári és a Dinári körzet között. Abban az esetben ez utóbbi sokat veszít majd jelenlegi elszigeteltségéből és egyediségéből.

Shkodra és a Drin környékén a Balkán-félsziget egyik legérdekesebb és legnagyobb morfológiai jelensége kétségkívül a Prokletije-hegység elhajlása a dinári tömbből észak-kelet, Metohija irányába, ugyanilyen elhajlás van a Drin folyótól délre a Paštrik, Koritnik és a Šar-hegységben is. Ezért az Adriai-tengertől Medováig, valamint a Drintól Prizrenig és a Metohijáig a felsorolt hegyek koszorúja egy alacsonyan fekvő földterületet ölel körül. Az elhajlott lánchegek között egy sor völgy van, egészen a Drin folyóig. A mélyedések, melyekben a zetai út vezetett, a Balkán-félsziget nyugati

felét két részre osztják: a dinári és pindoszi részre, amelyek egymástól meghatározott morfológiai és földtani sajátosságokban eltérnek, és amelyek a lakosság etnográfiai és történelmi differenciálására is lehetőséget nyújtanak.

A Dinári körzet

A Planina (Hegy), a Zagora (Hegyhát), a Primorje (Tengermellék)

Az egész Shkodrától Ljubljanaig terjedő, körzetet a karsztjelenségek széles skálája jellemzi: karrok, töbrök, melyek szabály szerint nem nagyobbak néhány tíz méternél, uvalák (szurdokok), karsztos aszóvölgyek, melyek csak ritkán haladják meg a kilométeres hosszúságot, és amelyek mélyén több töbröt találhatunk, aztán a nagy karsztmedencék, a *karsztmezők*, melyek között a 60 kilométer hosszú és 10-15 kilométer széles is megtalálható (Livanjsko Polje). A ritkán előforduló, mészkőbe vágott völgyek egymástól nagy távolságra vannak, kanyont vágnak, a folyó szélességét csak egészen ritkán haladja meg szélességük, a karsztmezők felé haladva eltűnnek. Más folyók, melyek a karsztmezők aljában csörgedeznek, a szakadékokban tűnnek el. A források nagyon ritkák: amelyekre rátalálunk barlangokból jönnek elő, és résvíz jellegük van. Nagy területek vannak víz és forrás nélkül. Ember és állat, különösen a meleg nyár idején, sokat szenved a friss víz hiányától. A vetés számára még nagyobb gondot jelent a víz. A csapadék éves eloszlása folytán tavasszal esik a legtöbb eső, nyáron három-négy hónapig egy csepp sem hull: legközelebb csak ősszel jön esős időszak, mikor már megérett a gabona. A szántóföldek öntözése lehetetlen a karszt miatt, mely minden vizet elnyel: nyáron nemcsak a völgyek és árkok szárazak (néhány nagy folyótól eltekintve), de a források is kiapadnak, kivéve a legalacsonyabban fekvőket, a tengerpart mellettieket vagy a tengerszint alatt lévőket. Az öntözést csak vízemeléssel és szétvezetéssel lehet megoldani.

A hegyvidéki övezet (népi szóhasználatban a fennsík [Površ] vagy hegyek [Brda]) a dinári terület legmagasabb részét foglalja magába, amely két hosszanti irányú vonal között fekszik. Keletről a Dinári övezet és a tengermelléki hegygerinc határolja, melyek gyakorlatilag Dalmácia és Bosznia között is határvonalat képeznek. Ide sorolható még a Đidařija karsztos hegygerince is Isztria északi részén. Egymás fölött elhelyezkedő fennsíkokból áll, melyek 850 métertől 2000 méterig sorakoznak. Lendületesen emelkednek a legmagasabb fennsíkok fölé a dinári csúcsok: a Prokletije csúcsai, melyek mind meghaladják a 2600 métert, a Durmitor és Komovina 2500 méter feletti csúcsaikkal és a többi 2000 métert meghaladó hegy: a Maglič, a Prenje, a Čvrsica, a Treskavica. A fennsíkon mélyen lesüllyedt karsztmezők láthatók: Planine és Cirknica (Krajna), Lika és Otočac (Horvátország), Livno, Duvno, Kupreš, Glamoč, Nevesinje, Gacko mezeje (Bosznia és Hercegovina), a Nikšići-, a Grahovói- meg a Cetinjei-mező (Montenegró) és még sok másik. Területüket gyakran tavi üledék, ritkábban kavics borítja, legjellemzőbb termőtalaj a *terra rossa* (vörös föld) és más agyagalapú hordalék. A legnagyobb magasságokról régen gleccserek ereszkedtek alá: morénaik igazi amfiteátrumokat képeznek, illetve szétszórtan hevernek a karsztmélyedések vagy völgyek mélyén. A legmagasabb csúcsokon a hó még nyáron is megmarad, leginkább a Prokletije- és Durmitor-hegyeken.

A hegyek övezetének éghajlata az Alpok keleti nyúlványain tapasztalhatóhoz hasonló. A hó bőségesen hull. A falvak közti kapcsolattartás télen gyakorlatilag

megszűnik, de főképp a falvak és a nyári szállásként használt *katunok* között. A havon járáshoz a sítalpak egy helyi változatát használják, melynek neve *krplje*. A hógörge-
tegek, lavinák tavasszal, a legrövidebb és legkevésbé érezhető évszakban gyakoriak. Miután a hó elolvad, a fák és bokrok gyorsan kizöldülnek. A nyár folyamán, amely szinte hűvös, a fennsíkok, a csúcsok és a karsztmezők a nap sugarainak vannak kitéve (napos oldal – *prisoj*), kevés az árnyékos oldal (*usoj*), mint azt az Alpokban is megtapasztalhatjuk. A dél felé nyitott legelők és mezők messzire árasztják kellemes illatukat. A fennsíkokon a legmagasabb csúcsokig újranepekednek a katunok, ahol a pásztorok a nyarat töltik nyájaikkal. A falusi lakosság a hegy mindkét oldalán a nyári legelőkre igyekszik, vagy ahogy errefelé mondják: a hegyre. A fennsíkokon számos juhnyáj, ritkábban szarvasmarha legel. A nyári időszakot lényegesen lerövidíti az augusztus folyamán már leereszkedő sűrű köd, gyorsan beköszönt a hideg idő és leesik a hó.

A hegyvidéki övezet tehát – a legmagasabb csúcsok kivételével – a Dinári körzet *zöldövezete*, ellentétben a dalmát tenger melléssel valamint a Zagora (hegyen túl) és a Humina sziklás, kopár és felperzselt övezetével. A hegyeket nagy kiterjedésű lombhullató erdők és tűlevelű lucfenyőerdők borítják 1600-1700 méter magasságig. A kranji karszt az egyik erdőkkel legsűrűbben borított táj. Az erdők szintje felett legelők és havasi rétek vannak, amelyeken az általában az erdők felső határára épülő katunok állnak. A katunok körül kicsiny rozsparcellák, esetleg hajdina és krumpliföldek, ritkán kertek láthatók. Valódi gabonatóblákat a karsztmezők alján és az uvalákban találunk: a töbrök mélyén levő kis föld Crna Gorában és Hercegovinában is mindig művelés alatt áll. Az ilyen földművelésből származó termés azonban nem tarthatja el a dinári lakosság egészét. A marhát és a belőle készült termékeket eladják, hogy azután gabonát, elsősorban kukoricát vásárolhassanak, főképp Metohijából, valamint a Moravai és Pannon körzetekből. Ezért láthatunk ősztől kezdve, lovakból összeállított karavánokat, amint a Dinári körzet felé tartanak, és zsákokban kukoricát és búzát visznek.

Hercegovinában a nép megkülönbözteti Humina és Rudine vidékét. Amíg az előbbi a hegyen túli részek sajátosságaival rendelkezik, addig az utóbbi átmenetet képez a hegyek és a hegyen túli övezetek közt.

Humina vidéke alatt Hercegovina legalacsonyabb részét, Stolac, Ljubinja és Ljubuški környékét értik. Korábban Makarskáig az egész vidéket így nevezték. Rudine néven Hercegovina kicsit magasabb részeit tartják számon, amely a Trebinje fölötti Gliva hegytől a Gackótól délre található Kobilja Glaváig húzódik. A Rudina, közepén a Bileća és Plana hegyek vannak, melynek keleti része átnyúlnak Montenegróba, ahol már Oputna Rudinára változik a neve.

Rudine és Humina tulajdonképpen nagy kiterjedésű fennsíkok, melyek lépcsőzetesen ereszkednek az Adriai-tenger felé. Felületük nagyszámú karsztos hegyfokkal ékeskedik, de ritkábban figyelhetünk meg olyan magasabb hegygerincet, melyet igazából hegynek nevezhetnénk. Közöttük északkeletről délnyugati irányba húzódva, számos, egymást követő kisebb polje (mező) fekszik lépcsőzetesen úgy, hogy a magasabban fekvők az alacsonyabban fekvőkbe torkollnak: uvalák, völgyek és szétosztott töbrök uralják a tájat. A poljék és uvalák legmélyebb pontjait és a flis sziklák övezetét leszámítva a terület mészkőalapú világos, recés sziklával tarkított, vagy mészkőréteggel, esetleg mészkőlapokkal fedett. Igazi karok ritkán vannak jelen, de

a táj jellege mégis erre emlékeztet. Az éles sziklák lépten-nyomon kiemelkednek a földből, ami a karsztvidékre ható eróziós hatásnak köszönhető. Vízfolyás nincs, a csapadék a repedéseken keresztül szivárog a mélybe, és ilyenkor oldja a mészkövet: a még meglévő agyag is leszivárog a mélybe, minek eredményeképpen a sziklák egyre inkább kiemelkednek a földből, mintha nőnének. Ennek következtében Rudine és Humina vidéke a Dinári-hegység legzordabb karsztvidéke, amely gyakorlatilag teljesen kopár.

Ez a zord karsztvidék a Dinári-hegység vízben legszegényebb területe. Attól a néhány karsztmezőtől eltekintve, ahol kisebb folyók csordogálnak (a Dabar-mező az Opačicával és a Vriježával, Popovo mezeje a Trebinjčicával, Konavli mezeje a Ljuta folyóval és a Nikšići-völgy a Gračanicával), nyáron nincs folyóvíz a karsztsíkságokon és a völgyekben található források is ritkák. A fennmaradó területek teljesen vízmentesek. A karokkal tarkított karsztos felületeken azonban keletkezhetnek olyan mélyedések, melyekben összegyűlik az esővíz. Ezeknek a neve *duplja* (oldási akna vagy kút) vagy *kamenica* (oldásgödörkarr), amit kőlapokkal fednek a víz párolgásának hátráltatására. Ezek a hegyekből származó hólé tározóit helyettesítik. A természetes víztárolók példájára mesterségeseket is kiépítenek, melyek neve ilyenkor *čatrnja* vagy *bistijerna* (Katuni körzet), esetleg *gustijerna* (Konavli), ahol ugyancsak esővizet őriznek. Ha az ily módon kialakított kutakat igazi forrásvíz táplálja, akkor a nevük *pileta* (Humina), vagy *pišteta* (Katuni körzet). A jószágok vízigényét a *lokva*, elégíti ki, amely egy olyan töbröt takar melynek feneke kövekkel fedett és így képes az esővíz összegyűjtésére. Ugyancsak erre a célra mesterségesen alakították ki az *ubaot*, melynek fala és feneke is kőből van kirakva. Humina és Rudine falvainak többsége csak a csapadékból fedezi vízigényét. A nyári szárazság ideje alatt ezek a mesterséges és természetes víztárolók is kiszáradnak, ezért ösvéreken és lovakon kénytelenek vizet hordani a 2–3 óra járásnyi távolságban található források és pileták vizéből, amelyek ilyenkor sem apadnak el. Plansko Poljén olyan kút is van, amelyet nyáron tíz falu lakossága is használ. A kis Kočerinsko Polje területén több pileta is van, amelyek körül nyáron egész falvak és a pásztorok a nyájaikkal összeverődnek, és versengenek egymással a zavaros és langyos vízért. A Rudinei Zavode körzet Zabrdé falujában olyan források vannak, ahonnan nyáron a 2–3 órányi járásra fekvő falvak lakosai is hordják a vizet.

Minden esővíz és csapadék, mely erre a kopár karsztra esik, a mélybe szökik, tehát lenn a mélyben, a barlangokban, patakok csörgedeznek és folyók áramlanak: helyenként a lakosok leereszkednek a barlangokba és onnan merítik a vizet (Gacko déli részén, a Popovo Polje-i Vetrnicán). Csapadékos években az is előfordul, hogy a barlangokban felhalmozódott víz tavasszal és ősszel olyannyira megtölti az üregeket, hogy a barlangok oldalán és mennyezetén is a felszínre törnek a források, mint az Otočac (Lika) és Zavode környékén is előfordul. Plan faluban mesélték, hogy a víz egy évben már a házakba is betört és elárasztotta a falu völgyben fekvő házait.

Humina Hercegovina legmelegebb éghajlatú része, a dalmát Zagorával válik ezáltal egyenlővé. A nyarak szokatlanul forrók és egészen szárazak, a tél rövid, hó ritkán esik, és csak néhány napig marad meg. A tavasz és az őszi esőt hoz. A bóra gyakran és helyenként nagyon erősen fúj. Rudine vidékén az éghajlat még zordabb, a hó akár egy hónapig sem olvad el, és általában csapadékban gazdagabb vidék. Mégis nagyobb az éghajlati különbség a mélyebben fekvő vidékek és a fennsík között, ahol

az éghajlat rendkívül zord, csapadék pedig több van, mint a Balkán-félsziget bármely más vidékén, a hó az 1,5 méter magasságot is elérheti.

Humina és Rudine vidéke nyáron teljesen felperzselődik. Hordalék és vörös föld csak a karsztmezőkön, töbrökben és sziklák között található. Olykor olyan helyre szállítódik a vörös föld, ahnnan a víz nem tudja kimosni. Humina és Rudine völgyei így igazi oázisokká váltak, ahol kukorica, cirok, köles és dohány terem, persze mindez kisebb mennyiségben. A betakarítás sem biztos a kora ősszel bekövetkező áradás miatt, mely csak a következő nyáron húzódik vissza. A nagyobb töbrök mélye ugyancsak művelés alatt áll. A poljek és a töbrök termékeny részét is kőfalak, ún. *suvomeđina* és *prezida* (mezsgye és fal) osztják sok apró parcellára, amelyek a parasztnak tulajdonát képezik. Dalmáciához közeledvén a soros művelés térnyerése figyelhető meg: a mészkő rétegek közé vörös földet hordtak fel, így ezek nadrágszíj-parcellákra hasonlítanak.

A legelők és rétek meglehetősen soványak, mivel a nyári nap kiszárítja azokat. Habár Rudinében jobb a helyzet, mégis mindkét körzet lakossága már régóta kénytelen dúsabb legelőket látogatni, ezért Hercegovina és Dél-Bosznia legmagasabb hegyeit foglalták el. Huminaiakkal találkoztam Čvrstica és Plaso, a Prenje és Glogovo, Crvnje és Morina, a Lelija és Zelengora, valamint a Treskavica-hegyen, de van belőlük Bjelašnica és Bitovnja környékén is. Mint azt már említettük, Rudine vidéke füvesebb, ezért lakosai kevesebb hegyet szállnak meg, jobbra csak a Volujakon levő Magličot. Az említett hegyek a huminaiaktól gyakran 3–4 napnyi járásra vannak. Május végén hajtják fel a jószágot és csak szeptember végén ereszkednek le onnan. Huminából a hegyek felé rövid utak, az ún. *humski* vagy *humljački putevi* (ún. huminai utak) vezetnek. A pásztorok mozgása hasonlatos bizonyos crnavunai állattartók vándorlásához.

Noha a geológiai összetétel számos hasonlóságot mutat a karsztjelenségek tekintetében, a hegyen túli vidék és a tengermellék tulajdonságai különböznek a hegyvidéki övezet sajátosságaitól.

A hegyen túli területen és a tengermelléken az alacsonyabb fennsíkok uralkodnak, melyeket Isztriától egészen a Kotori-öbölhöz követhetünk. Ezek helyenként szélesek, amint ezt Isztriában Skradin környékén tapasztalhatjuk, viszont a Velebit-hegység, a Biokovo-hegység és az öböl környékén összeszűkülnek, és szűk terrasszá változnak. A dalmát szigetek és a Kvarnerói-öböl szomszédságában található Skradini-sík a legtagasabb. A Dinári-hegységtől a Skradini-síkot magas és meredek fal választja el.

A Skradini-síkból néhány hegy, név szerint a Promina, a Svilaja és Bukovica emelkedik ki. Néhány katlan ereszkedik le területére, mint a Petrovo, a Kosovo Polje, a Sinjsko Polje, a Konavli, melyek talaját neogén tavi hordalék vagy agyag képezi. A dalmát részt a Zrmanja, a Krka, a Cetina és az Alsó-Neretva völgyei tagolják, míg Isztriában a Raša és a Mirna (Quiet) folyik. Ezek sekély, a forrás vízszintjéig mészkőbe vágott kanyonok.

A Skradini-sík az Adriai-tenger szintje alá ereszkedik, és ezzel a dalmát tengerpart víz alatt levő területeinek tipikus képviselője. A számos partmenti öböl eleinte dolinák és más karsztformák voltak, amelyeket elöntött a tenger. A dalmát és a kvarneri szigetek a felszín magasabban fekvő részeinek felelnek meg, melyek alacsonyabb részeit a térség süllyedésekor elöntötte a tengervíz. A terület süllyedése következtében az

Adriai-tenger partján a tengerparti formák teljes skálája (tagolt, finoman kimunkált part) megtalálható úgy, hogy azok a Dinári-hegységgel azonos, északnyugat–délkelet irányt tartanak. Az összes említett vonás megjelenésének kiemelkedő példája a Kotori-öböl, melynek szépsége felülmúlhatatlan.

A Dinári-hegység meredek oldalai, melyek a tenger mellék felett magasodnak, elválasztják a közép-európai éghajlatú területeket a mediterrán vagy módosult mediterrán éghajlatú területektől. A hegyek gyakran egészen a tengerpart széléig húzódtak: a Velebit, a Biokovo, az Orjen és a Lovćen hegyek nem ritkán csupán pár száz méterre, legtávolabb pedig 2-3 kilométerre emelkednek a partoktól. A mediterrán éghajlat övezete keskeny. Az egyik éghajlati övezetből a másikba olyan váratlanul jut át az ember, mint sehol másutt a földön. Az adriai mediterrán éghajlat ennek következtében a rendkívül hideg, heves, általában télen fújó szél, a *bóra* hatása alatt áll, mely a Zagorára és Huminára, valamint a tenger mellékre zúdul. Ha gyengébben fúj, akkor *burinnak* becézik. A bóra nemcsak hideget és fagyot hoz, de a gyümölcsfák ágait is szárítja, és gyakran tövestől tépi ki a fákat. A könnyebb anyagból készült házakat is ledöntheti. Ha túl erősen fúj, hajótörések is bekövetkezhetnek. A déli, *sirokkó* nevű szél, mely meleg és sok csapadékot hoz, időnként ugyancsak nagyon erős. A mediterrán növényzet csak a bórától védett helyeken maradhat meg épségben. Ezek a védett helyek, mint oázisok bújnak meg a kopár, sziklás, karrokkal tűzdelt, majdnem sivatagi tájban. Ilyen oázisok a Split melletti Kaštelek (Sette Castelli), Split és Dubrovnik tengerpartja, a Kotori-öböltől délre eső részek stb. A felsorolt termékeny oázisokban és más, kevésbé ismert helységeken elsősorban szőlő és olajfaültetvények találhatók. A tenger melléki lakosság megélhetését a halászat, a hajózás és kereskedelem biztosítja. A források azonban korántsem elégségesek, ezért a lakosság tömegesen emigrál, leginkább Amerikába.

Zagora a félsziget legszegényebb vidéke. A tengerpart és a már említett meredek szakadék között helyezkedik el, ahol a Dinári-hegység véget ér. A tengerparti sávban még megélhetést nyújtó tenger ugyanúgy hiányzik itt, mint az állattartáshoz és erdőkitermeléshez szükséges hegyek. A vidék gyakorlatilag teljesen kopár. Csupas sziklák és karrokkal barázdált mészkő jellemzi a területet, ahol sem legelő sem pedig mező nem található. Az állattartás jelentéktelen, az állatok aprók. Megmunkálásra alkalmas földdarabok csak a medencék, a töbrök és uvalák aljában, egyes flisjellegű zónákban vannak, melyek a Dinári-hegységgel párhuzamosan, széles sávban húzódnak. Zagorában ugyanúgy, mint a tenger melléken a lakosság az elkerített földdarabokra hordja a terra rossát, melynek kőből álló határmezsgyéit nem erősítik habarccsal, és a hegyek oldalában helyezkednek el, mint a régi amfiteátrumok: ez a *teraszos művelés*, mellyel az egész Földközi-tengeri övezetben találkozhatunk. A földművelésből származó haszon elenyésző. Az állattartás is hasonlóan sovány eredményeket mutat, emiatt Zagora férfilakossága leginkább a visszatérés legcsekélyebb reménye nélkül emigrál Amerikába.

Zagora és a tenger mellék csak tengerparti helyzetének kiaknázásában, kikötői és a Balkán-félsziget szárazföldi tömbjének összekötésében és kapcsolataik élénkítésében keresheti a kiutat. A velencei uralom idejétől kezdve, egészen a nagy háború végéig, politikai határok választották el a szárazföldi tömbtől, és szegény, elmaradott vidéknek számított egyes városok (Split, Dubrovnik) kivételével, amelyek a felszabadulás különösen látványosan fejlődtek. A part menti hajózás egymagában, – bármennyire

is fejlettnak tűnhet – nem elegendő a tengermellék gazdasági erejének felvirágoztatására. Minden időben létezett, de az utóbbi évtizedekben fejlődött igazán, leginkább a dalmát kikötők és Rijeka meg Trieszt között. A helyi hajózási útvonalak mellett sem tudott Zagora és a tengermellék fejlődni.

A vidék szerepe tengermelléki helyzetéből és a Nyugattal kialakított kapcsolataiból fakad. Az Adriai-tenger Trieszttől Shkodráig Nyugat-Európa, kiváltképp Olaszország felé fordul. Ezek szerint a tengermellék kikötői természetüknél és helyzetüknél fogva arra hivatottak, hogy a Nyugat és a Balkán-félsziget közti árucserét bonyolítsák, és a nyugati civilizáció terjedését elősegítsék. Ez a sáv közvetítő övezet a Balkán-félsziget szárazföldi tömbje és Olaszország között. A legrövidebb vasútvonal, mely északon Belgrádot és a Morava–vardári-völgyet Nyugat-Európával összeköti, Kranjska és a trieszti tengermellék vidékén halad, illetve kellene, hogy haladjon.

A Szávától és Dunától a tengerpart irányába haladó keresztirányú utak régen, akár csak ma is, a következő sajátosságokkal bírtak: a Dinári-hegység oldalai Bosznia felé kevésbé meredek, mint a tengerpart irányában, ahol a kikötők felett meredek hegyoldalak emelkednek. Könnyebb tehát a dinári vízválasztóhoz a félsziget belsejéből eljutni, mintsem a meredek oldalon feljutni oda. A domborzat a félsziget belsejéből történő teherszállítást teszi inkább lehetővé a tengerparti kikötők felé. A középkorban ez a karavánok által valósult meg. A korszerű szállítóeszközök révén az áru nemcsak a szárazföld belsejéből jut el a partra, hanem a meredek, part felőli hegyoldalakon át is könnyebbé válik az ellentétes irányú áruforgalom is.

A tengerparti kikötők és a szárazföld belseje közti kapcsolat nemcsak a tengerpart és Zagora, hanem a szárazföldi országok szükséglete is, melyek a kapcsolatot a tengermellékkel mostanáig csak kerülőutakon vagy csekély gazdasági jelentőségű utakon valósították meg. Melyik útvonal volna a legmegfelelőbb? A kérdés megválaszolása során csak a legelőnyösebb domborzati feltételeket és a legjobb kikötőket vettük számba. A tengermellék mögötti domborzatot figyelembe véve a legelőnyösebbnek a Neretva völgye (Szarajevótól Metkovićig), valamint a Drin völgye bizonyul: ezek a folyók azonban nem a legnagyobb és legjobb kikötőkbe torkollnak. Ebből a szempontból a spliti kikötő legmegfelelőbb a Kašteli-öböllel, mely a legjobb és legvonzóbb környék a dalmát tengerparton. Második helyen a Kotori-öböl következne, mint a legjobban védett öböl.

Pindoszi körzet

A Pindoszi körzet a félsziget legkisebb körzete. A Medovi-öböltől az Arta öbléig terjed. Keleti határa a Bistrica-völgy Macedóniában, Nyugat-Macedónia nagy tavainak medencéi és a Drin-völgy. A területhez tehát Albánia és Epirusz tartozik.

A Dinári és a Pindoszi körzet Shkodra környékén találkoznak, ennek tektonikus és hegyrajzi sajátosságait a korábbi fejezetek egyikében már leírtuk. A Medovi-öbölben két parttípus, a dinári vagy dalmát és a pindoszi vagy albán parttípus találkozása is megtörténik. Ez utóbbihoz a Medovi-öböltől a Vlorë-öbölig húzódó part tartozik, ettől lejjebb már a görög parttípus kezdődik. A dalmát és az albán parttípus különbségei morfológiai és antropológiai sajátosságokat eredményeztek.

A dinári partvonal pozitív jellegű elmozdulásokkal jellemezhető, míg az albánt negatívoknak tekinthetjük. A partok geológiai sajátosságai is eltérnek: amíg a di-

nári part tisztán kréta kori és eocén mészkőből áll, addig az albán part háterszága flisjellegű, és puha neogén rétegekből áll. Az eltérő irányú tektonikus mozgás és geológiai összetétel különböző alakzatbeli sajátosságokat eredményezett: valójában létezik a két part között ellentét.

A dinári partvonal elsüllyedt részei szoros kapcsolatban állnak a szárazföldi domborzattal: azok a szintvonalak határozzák meg, melyekig a tenger hatolt a süllyedő part oldalán. A dinári partvonal minden formája a süllyedő part eredménye. Az elsüllyedt partok különösen jól megőrződtek, ugyanis jelentéktelenek az őket rongáló erők. A part teljes egészében mészkőalapú, mely sokkal inkább vegyi úton alakul át, mint aprózódással, nem képződik tehát olyan porhanyós anyag, mely új alakzatokat hozna létre, és amely a süllyedés során keletkező formákat kitöltené. A karsztos övezetben a folyók rendkívül ritkák: a létezők kevés hordalékot visznek, ezért ezek csak elenyésző mértékben alakítják a süllyedő felszínt és a partvonalat.

A dinári partvonal hosszirányú, ami ugyancsak nagy jelentőségű a süllyedés során alakuló part jellegére nézve. A süllyedés is hosszirányú, akárcsak a part. A hosszirányú vetődések mentén történő süllyedés eredményeképpen a partvonal, a szigetek, a félszigetek párhuzamossága jelentkezett (Stonski Rat). A szárazföldi ormok a parttal párhuzamosan futnak, és elzárják azt a háterszágtól.

A süllyedés mellett a hullámok rombolása is hatással van a part tagoltságára, de az csak kis változásokat eredményez. Mint az köztudott, a hullámok tevékenységét jelentősen befolyásolja a sziklák fajtája és petrográfiai habitusa, továbbá a rétegek dőlésének iránya, valamint a diaklázis iránya. A hullámzás felszínformáló munkáját a szél is irányítja, melynek ereje és iránya is gyakran változik. A különböző erők hatásának kombinációja alakítja ki a kicsi és sekély mélyedéseket és vágatókat, kliffeket, barlangokat és természetes hidakat. Különösen érdekesek a rendkívül szűk csatornák, melyek akár száz méter hosszúak is lehetnek (Lokrum szigetén, az ulcinji parton Porta Milenáig stb.), és a diasztéma (rés) vagy a diaklázis mentén húzódnak. Az említett kis alakzatok teszik a dinári partot különösen egyedivé és széppé, ez az epiruszi–albán partról nem mondható el.

A dinári part abban is különbözik az albántól, hogy sziklás, kopár, meredek.

A dinári parttal szemben a pindoszi–albán part észak–dél irányban húzódik Vlorë öbléig, amitől délre újból északnyugat–délkelet irányba fordul, ahogyan a dalmát tengerpart is. A dalmát tengerparttal ellentétben ez a szakasz túlnyomórészt fővenyes, mögötte a neogén, és gyakran gyűrt sziklákból kialakult, dombok közé futó tenger melléki síkságok alakultak ki. A tenger melléki síkságok alsó szakasza tengeri hordalékból és a ráakódó folyami hordalékból épült. A partment alluviális síkságokból szigetekként emelkednek ki a fokok és dombok, melyek régebbi eredetű sziklákból állnak, a partot elérve éles fokokat képeznek, mint például a Rodoni, a Pali, a Lagi stb. Majdnem minden folyó deltatorokolatot épített ki a tengerbe, mint a Mat, az Arzen és a Shkumbin. A fokok és delták között a part ívesen behajlik, ami az albán part sekélyvizű íves öbleit eredményezi. A partok mentén gyakoriak a lagúnák, amelyeket vékony földnyelvek választanak el a tengertől: ilyen a Durrës melletti Knetá lagúnája, és a kiemelkedően nagy Kravasta-lagúna, a Shkumbin és a Semen torkolatai között. A talajvíz magassága a part menti síkságokon közel van a vízszinthez, a Bojana mocsaras bal partján nyáron is csak egy méterrel a vízszint alatt van. Ősszel a talajvíz a part magasságáig kapaszkodik és elárasztja a síkságokat. Az

áradás további okozójaként tarthatók számon még a Shkodra és Medova között levő enyhe esésű, de bővizű folyók, mint a Bojana, a Drin, a Kira és a Ćadar, melyek össze kilépnek medrükből és elárasztják a síkságot. Télen ezért a Shkodra és Ljesh közti síkság az Adriai-tenger sekély öblének tűnhet, amiből kagylók módjára emelkednek ki a hegyvonulatok ormai: a Mal Rencit, a Mal Kakarićit, a Fuša Tružit, a Mal Amlit és mások. Emellett a már említett folyók szurdokaikat elhagyva partjuk mentén vastag hordalékot raknak le, megváltoztatva így saját medrüket, ami a Drin és Kira esetében jelentékeny. Közismert a Drin torkolatának elvándorlása, mely hajdanán Ljeshnél folyt a tengerbe, de korábbi medrét elhagyva a Drimacba torkollik, így a Bojana mellékfolyójává vált. Hasonló jelenségek megfigyelhetők a pindoszi–albán part Vlorëig terjedő szakaszán is. Végezetül: a partnak ezen a szakaszán – a dalmát tengerparttal ellentétben – nincsenek szigetek.

Mint azt már említettük, a hegyközeli síkságok között neogén dombok fekszenek. Így van ez a parttól keletebbre távolodva is: legelőször a pliocén kori vöröshomokdombokon és kevert talajon növe macchiákkal találkozunk, ezt követi a miocén kori mészkő, és végezetül a flis zónája, mely az erózió hatására finom szerkezetűvé vált. A flis talajból Kroja és Tirana felett igen meredeken emelkedik ki a Pindosz-hegység első fehér mészkőormo, neve Mal Dajtit. A közelmúltban fedezték fel rajta a pliocén korú abrázios teraszt.⁸ A pliocén 600 méter magasságig követhető nyomon. Az albán tengerpart és tengermellék, ellentétben a dalmát parttal, kétségtelenül a tengerszint negatív elmozdulásának, avagy a szárazföld kiemelkedésének övezete. A Mal Dajtit mögött, a macedón tavakig elterülő részeken a lánchegyek sűrű tömörülése, nyalábja keletkezik, a legjellegzetesebbek közülük: a Drin-kanyarban, Dukagjinben magasodó Kunora, a Đaliče, a Korab glaciális domborzatával, a Jablanica és a Tomor Berat felett. A Mal Dajtit és a Tomor között, a Shkumbin jobb partján emelkedik a Krabe-hegység, melynek iránya eltér a Pindosz-hegységtől, flissziclákból áll, az erózió hatására töredezett, az eróziós erők fő hegyláncának irányát is meghatározták. A Kraba-hegy kivételével minden hegy öregebb sziclából, palából, homokkőből, zöld kőzetekből és szerpentinből áll. A Dinári övezettel összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a mészkő nem játszik akkora szerepet: Epiruszt kivéve a karsztjelenségek a Pindoszi körzetben elszórtak, mondhatni jelentéktelenek a nagy domborzati sajátosságokhoz mérten.

A Semen folyótól délre kezdődően a gyűrődések és a hegygerincek iránya eltér a pindoszi iránytól. Ez különösen a Semen mellékfolyójának, az Osum folyásának felső vidékén és a Kolonja-medencében figyelhető meg.⁹ A jelzett határtól északra az észak–dél irányú törésvonal uralkodik, ettől délre a gyűrődések és ormok északnyugatiak, Vlorë irányába mutatnak és valószínűleg az Otrantói-szoros túlsó felén folytatódnak az olaszországi Puglia felé. Albánia központi részén, a Shkumbin felső folyásánál, Elbasantól a vízválasztóig és az Ohridi-tóig valamint a Drin folyóig egy nagy, minden jel szerint fiatal völgy fekszik, mely északi és déli részre osztja fel Pindosz hegyláncait.

Végezetül fontos megemlíteni, hogy a Dinári-hegységgel ellentétben a Pindoszi körzetben számos kelet–nyugati irányú folyó folyik. Közülük egyesek, mint a Drin, a

⁸ E. Nowack. – *Morphogentische Studien aus Albanien*. Zeitschrift d. Gesellsch. f. Erdkunde 1920, 90. o. E. Nowack. – *A Contribution to the Geography of Albania*, The Geogr. Review, October 1921, 535. o.

⁹ *Osnove za geografiju i geologiju Stare Srbije i Makedonije*. Knjiga III. Beograd 1911. 981. o.

Semen a Devollal a Pindoszi–albán-hegylánc szinte összes vonulatán sikeresen átjutnak. Más folyók, mint a Mat, a Shkumbin és Vojusha szintén minden hegyet átszelnek kivéve a vízválasztó vonulatokat független attól, hogy azok a Drin, a szaloniki Bistrica és Peneos vagy Salambrija folyók vízválasztói-e. A folyók harmadik csoportja, mint az Ishmi vagy az Arzen, pedig csak egy hegy, a Mal Dajtit ormain jutnak át.

A módosult mediterrán éghajlat a keresztirányú völgyek mentén jut mélyen a szárazföld belsejébe: Shkumbin mentén a vízválasztóig és a macedón tavakba folyó vizekig érezni hatását: az éghajlattal együtt a macchia is benyomult mélyen keletre. A hegyektől magasló hátországban hatalmas tölgy- és bükkerdők nőnek, legelők és rétek zöldellnek. A nagyobb folyók, kiváltképp a Shkumbin és Semen mentén termékeny völgyek és hullámos talajú medencék fekszenek, melyeket kevésbé művelnek. Az egész Pindoszi–albán körzet dús zöld növényzetű, földművelésre és állattartásra alkalmasabb vidék, mint azt általában gondolnánk. Ugyanakkor két komoly földrajzi hiányossága is mutatkozik. A sajátosan mély és védett Vlorëi-öblöt leszámítva nincs más igazán komoly öble, emellett még a tengerpartja mocsaras is. A part menti és tengeri hajózás emiatt nehézkes. A Pindoszi–albán körzet a félsziget földrajzi értelemben vett peremén helyezkedik el, a hosszirányú utaktól távol. A félsziget más részeitől magas hegyláncok választják el, melyeken ritkák a mélyebb szorosok.

Ezek az okok is közrejátszottak abban, hogy a Pindoszi körzet sokkal kisebb történelmi szerepet játszott, mint a félsziget bármely más része. Váltakozva állt az Appennini-félsziget és a Balkán-félsziget szárazföldi birodalmainak hatása alatt. A történelmi fejlődés sajátos arculata a körzet földrajzi vonásaira vezethető vissza.

A Vlorëi-öböl földrajzi szélességén, Epirusz és Dél-Olaszország között a tenger egészen összeszűkül: ez az Otrantói-szoros, a Balkán- és az Appennini-félsziget közti legrövidebb átjáró. Mikor az Appennini-félszigeten megerősödött a hódító birodalom, igényt tartott az Otrantói-szorosra és az ezen túl fekvő Balkán-félszigetre, amit Vlorë vagy Durrës településeken keresztül behatolva szeretett volna megszerezni. Ez történt a rómaiak, a középkorban pedig az Anjou-dinasztia esetében. A rómaiak a Via Egnatia utat építették meg, mely Durrësből indult, és keresztirányban hatolt át a Pindosz-hegység szívéen, összeköttetést biztosítva Szalonikivel és Konstantinápolyal. Ennek az útnak köszönhetően a körzet tranzitjellegét öltötte, és ezzel jelentősége megnőtt.

A Morava–vardári körzet keresztirányú útjai nagy hatással voltak a körzet fejlődésére. A történelem során két út töltött be kiemelkedő szerepet: az egyik a zetai út (zetski put), mely Raška magas medencéiből száll alá a Drin völgyébe és azon túl, a Shkodrai-tó és Ljesh irányába, míg a másik út a Via Egnatia egy szakasza, mely Djukson keresztül az Ohridi-tavat kötötte össze a Shkumbin völgyével és a távolabbi Durrësszel. Amint egy erős, a Balkán-félsziget központi területein fekvő állam alakult meg, az a peremen elhelyezkedő albán tengerparthoz igyekezett kijutni. A középkori államok, Bizánc, Szerbia és Bulgária, majd később az Oszmán Birodalom is, sikeresen leigázták és uralmuk alá hajtották Albániát: az uralkodás nyomai a mai napig jelen levő etnikai és társadalmi sajátosságokban figyelhetők meg. Bizánc különösen mély nyomokat hagyott néhány városban és az aromun népesség körében, mely továbbra is a hellén kultúra hatása alatt állt. A bizánci birodalom fennállása idején Durrës mint határvidék és bizánci gát játszott szerepet a zetai szerb királyság ellensúlyozásában. A Pindoszi körzet északi része évszázadokig a Szerb Királyság része volt, mely a XIV. sz.-ban az Arta öbléig terjedő részt is elfoglalta. A szerb uralkodás nyomai

a lakosságon és a földrajzi elnevezéseken őrződtek meg, mely a régebbi szláv és a honfoglalás kori szláv helynévadás mellett is fennmaradt: a legutóbbi két évszázad folyamán az Albánia középső részén lakó szerb lakosság – mely bizonyíthatóan a szerb uralkodás idején telepedett itt meg – jelentős része költözött a Debari körzetbe és a Radika folyó környékére. Az Epiruszi–albán körzetek a török uralma alatt változtak meg a legjobban. Az albán lakosság többsége felvette az iszlám vallást. A Mattól északra, a Prokletije-hegységig húzódott az a terület, ahol az albánok a török közigazgatástól teljesen függetlenül, *fi*sekben éltek mindennapjaikat, amelyek ekkor alakultak, ekkor erősödtek meg és ekkor kezdtek szerb elemek is átszőni. A Mattól délre a középkori feudális rendszer rögzült, a muzulmán bégek világa volt ez, akik a városokban, Tiranában, Elbasanban, Debarban, Agrirokastarban gyülekeztek és éltek. A körzet déli részében – főleg a hellenizált aromunok hatására – a görög egyház és nacionalizmus befolyása érződik. A török korban a Pindoszi körzet városainak és időszakos piacainak legaktívabb kereskedőivé váltak. Végezetül, az epiruszi–albán tenger melléken Dél-Olaszország kereskedelmi és tengeri befolyásának a nyomai is felfedezhetők, jóllehet ezek a nyomok kevésbé civilizáltak, mint az északi, Dinári körzetre gyakorolt befolyásuk.